

Menno Metselaar – Piet van Ledden

Ki volt

Anne

Frank?

Huck Scarry
rajzaival

MÓRA

Ki volt

Anne

Frank?

Menno Metselaar – Piet van Ledden
Anne Frank élettörténete – és amit tudni akartok
a világról
Huck Scarry csodálatos rajzaival

3	Bevezetés „Éljen a születésnapos...” 1939. június 12.	30	5. fejezet Anne halála 1944–1945
4	1. fejezet Egy német kislány 1929–1934	35	6. fejezet Otto hazatérése és Anne naplója 1945 →
8	2. fejezet Új országban 1934–1940	39	Utószó Anne barátnői
12	3. fejezet Háború! 1940–1942	40	Felhasznált irodalom. A kötetben szereplő képek és illusztrációk jegyzéke
19	4. fejezet Bujkálás 1942–1944		

1939. június 12. Anne a barátnőivel
Anne tizedik születésnapján.

Képeslap az amszterdami Merwede tér látképével a 20. század harmadcas éveiből.

A Merwede tér

A Frank család az amszterdami Merwede téren lakik, az új házak egyikében. Ezen

a téren áll a város akkori legmagasabb, tizenkét emeletes épülete, amelyet az emberek csak „felhőkarcoló” néven emlegetnek.

El Németországból

Otto és Edith Frank 1933-ban hagyja el Németországot, 1939 őszére pedig a családtagjaik közül sem marad ott senki. Többségüket a nácik zsidógyűlölete

készítette menekülésre, de voltak, akik a rossz gazdasági körülmények miatt már korábban a távozás mellett döntöttek.

„Éljen a szülinapos”

Anne Franknak születésnapja van. Ma tízéves, és erre a nagy alkalomra meghívhatja nyolc barátnőjét. Vidáman pózolnak a fényképezőgépnek: Lucie van Dijk, Anne, Sanne Ledermann, Hannah Goslar, Juultje Ketellapper, Kitty Egyedi, Mary Bos, letje Swillens és Martha van den Berg. 1939. június 12-e van, napsütéses amszterdami nap.

Anne két legjobb barátnője Sanne és Hannah. Kiskoruktól fogva ismerik egymást. „Itt jön Anne, Hanne, Sanne” – mondják, akik együtt látják őket az utcán. Hannah és Sanne Németországból, Berlinből költöztek Hollandiába. Anne is Németországban született, de ő Frankfurtban.

Mindenkinek jut torta és narancsszörp, a lányok átadják Annénak az ajándékaikat. A zsúr benti játékokkal, székfoglalóssal és hasonlókkal indul, de a szép idő csakhamar kicsalogatja a társaságot a szabad levegőre. A játékok győztesei jutalmat kapnak. Anne édesapja, Otto Frank is szabadságot vett ki aznap délutánra. Ő fényképezi le Annét barátnőivel a Merwede téri házuk előtt.

Otto Franknak saját vállalkozása van. Egy Opekta nevű szerrel kereskedik, amellyel lekvárt lehet befőzni. Amikor a lányok hazaindulnak, Frankék megajándékozzák őket egy-egy üveg lekvárral, néhány nap múlva pedig a fényképből is kapnak egyet-egyet a szép délután emlékéül. A hátoldalukra Anne a legszebb betűível azt írja: „Anne Frank születésnapi zsúrja, 1939. VI. 12.”

Kilenc lány egy sorban. Ez Anne utolsó születésnapja, mielőtt kitörne a második világháború. Hárman a lányok közül nem élik túl a háborút – azért, mert zsidók. Egyikük Anne Frank. Róla szól ez a könyv.

Egy német kislány

Anne Frank egy meleg, kora nyári napon jött a világra. „Annelies Marie, született 1929. június 12-én, reggel fél 8-kor” – írja be édesanyja az Annéről vezetett babanaplóba. A gyermek Otto Frank és Edith Frank-Holländer második lánya. Nővére, Margot hároméves ekkor.

Két nappal később, apai nagymamája oldalán, Margot testvérnézőbe mehet a kórházba. „Majd kibújik a bőréből” – jegyzi fel róla Edith Frank-Holländer. A babát és édesanyját június végén engedik haza. A Frank család egy tágas lakásban él a Majna-parti Frankfurt egyik kertvárosában. Frank nagymama is Frankfurtban lakik, de ő a belvárosban.

A szomszéd gyerekek szintén kíváncsiak a kisbabára, úgyhogy nagy a vendégjárás

Anne körül. Július elején Edith két bátyja, Julius és Walter Holländer is tiszteletét teszi Frankéknál. Néhány hét múlva pedig Anne és édesanyja utaznak el Anne anyai nagymamájához, a holland határ melletti Aachenbe.

Az egyik frankfurti szomszéd lánya, Gertrud Naumann már tizenkét éves, és néha rábízzák a két gyermeket. Gertrud játszik velük, és felolvas nekik.

Még valaki foglalkozik a kicsikkel: Frankék házvezetőnője, Kathi Stilgenbauer. Kathi figyel rá, milyen különböző a két testvér természete. Margot mindig úgy néz ki, mint egy kis hercegnő, Anne viszont annál szívesebben tapicskol az erkélyen összegyűlt pocsológyerekekben. Megesik, hogy napjában kétszer is tiszta ruhát kell ráadnia.

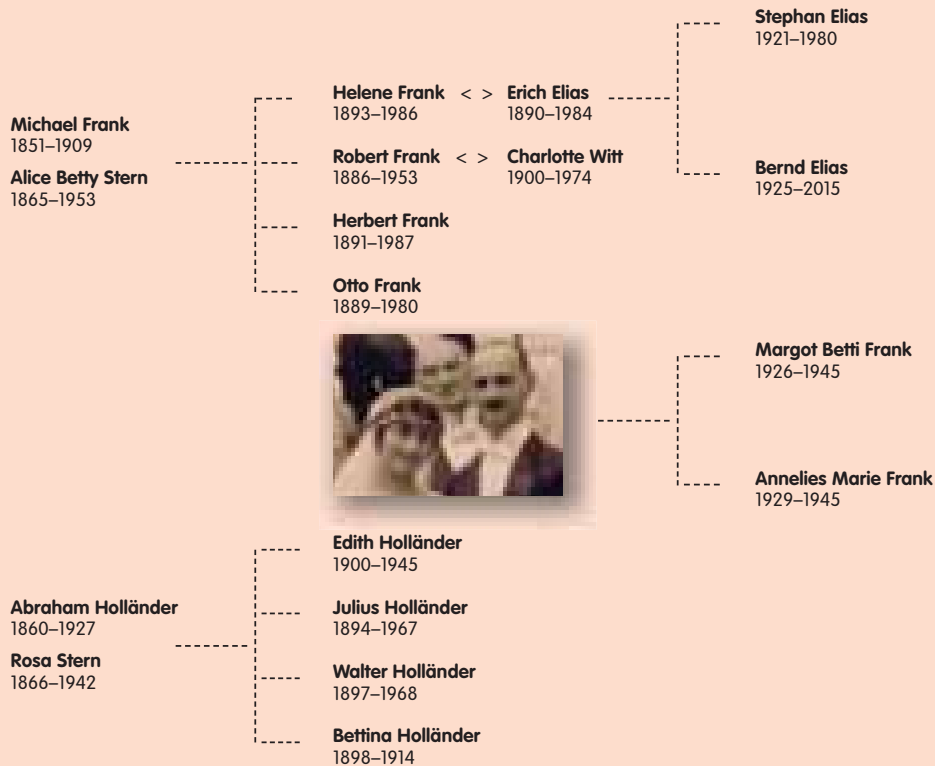
Margot 1927 decemberében.

A fiatal pár, Otto Frank és Edith Holländer esküvői vendégeikkel 1925. május 12-én. Otto aznap ünnepli harminchatodik születésnapját is.

Anne családfája

Mikor zsidó valaki?

A zsidó hit, akárcsak a kereszténység vagy az iszlám, sok-sok évszázada fennálló vallás. Sok zsidó ugyanakkor egy nép – a zsidó nép – tagjának is tekinti magát. Náluk az számít zsidónak, akit zsidó anya szült, vagyis nem az a mérvadó, hogy hívó-e valaki, vagy sem. A zsidók lehetnek vallástalanok is. Olyan is előfordul,

hogy valaki zsidóvá válik, vagyis betér a zsidóságbba. Más vallásokhoz hasonlóan itt sem tartja magát mindenki egyformán szigorúan a vallási előírásokhoz. Anne Frank zsidó, mert zsidó édesanyja van, de a Frank család nem követi szigorúan a zsidó életszabályokat.

Zsinagóga Frankfurtban. A zsinagóga zsidó imaház.

Miért gyűlölte Hitler a zsidókat?

A zsidógyűlölet vagy antiszemitizmus nem Adolf Hitler (1889–1945) találmánya volt. A zsidók sok országban alkotnak évszázadok óta apró kisebbséget, amelyet hol ezért, hol azért a problémáért tesznek felelőssé. Fiatalemberként Hitler Ausztriában él, Bécsben, ahol sok zsidóellenes eszmével találkozott. Ezeket őt is veszi. Hitler emellett arról is meg van győződve,

hogy az osztrákok tulajdonképpen a német néphez tartoznak. Az első világháborúban (1914–1918) osztrák létére a német hadseregben harcol. Amikor Németország elveszíti a háborút, Hitler a zsidókban látja a vereség okát, és ez tovább szítja a zsidógyűlöletét. 1920 körül ő lesz az NSDAP (Nemzetiszocialista Német Munkáspárt rövidítése) vezetője, amely akkoriban még csak egy kis párt. *Mein Kampf* (Harcom) címmel könyvet ír,

amelyben kifejti a Németországgal kapcsolatos nézeteit. Hitler minden addiginál nagyobb és hatalmasabb akarja tenni Németországot. Hite szerint a németeket is magában foglaló „árja faj” felsőbbrendű a többihez képest. Németország problémái Hitler szerint akkor fognak megszűnni, ha az utolsó zsidót is eltávolították az országból. Vagyis Hitler bűnbakot csinál a zsidókból.

Adolf Hitler az SA gyűlésén Dortmundban 1933 októberében.

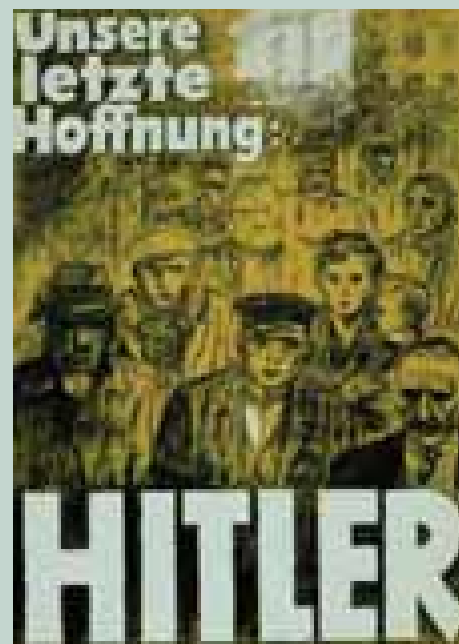

„Utolsó reményünk: Hitler”

Járókelők egy választási plakát előtt egy berlini útkereszteződésben 1932 telén. A plakátot csak nemrég ragaszthatták fel, mert a létra még ott áll a hirdetőoszlop mellett. A falragaszról kétségbeesett emberek néznek a szemlélőre. Szövege így

hangzik: *Unsere letzte Hoffnung: Hitler* (Utolsó reményünk: Hitler). A plakát az 1932 márciusára kitűzött elnökválasztásra készült. Hitler és pártja azt ígéri, hogy orvosolni fogják Németország gondjait. Hatásos propagandát (reklámot) folytatnak a rádióban és tömegrendezvényeken. Hitler ezen a választáson még nem

választják meg, de egy évvel később már ő kap megbízatást a kormányalakításra. Így lesz belőle 1933 januárjában Németország birodalmi kancellárja (miniszterelnöke).

Míg Anne édesanyja a háztartásról és a gyerekekről gondoskodik, édesapja, Otto az apja által alapított családi bankban végzi a munkáját. Frankék német zsidók, családjuk frankfurti története hosszú múltra tekint vissza: már a tizenhatodik században is éltek őseik a városban.

Örömteli időszak ez a család életében. Otto és Edith boldog szülők, szép lakásuk van, a kislányok rengeteg játszópajtást találnak a környékükön. De Anne világa egy válságban lévő világ. Németország vesztiesen került ki az első világháborúból (1914–1918). A versailles-i békeszerződés értelmében területének egy részét át kellett adnia a győzteseknek, emellett nagy összegű jóvátételre is kötelezték. Ez sok németet dühvel és elkeseredéssel tölt el. Ők mindenáron érvénytelenítenék a békeszerződést.

Mindezt súlyosbítja, hogy 1929-ben megrendül a világgazdaság. A New York-i tőzsde október végén összeomlik, s ez világméretű válságot okoz. Sokan minden pénzüket elveszítik. Németországot is súlyos csapás éri. Emberek milliói válnak állástalanná, szegényednek el, és kény-

telenek állandó nélkülözésben élni. Ha egy országban rosszul mennek a dolgok, mindig vannak, akik másokat hibáztatnak a helyzetért. Németország sem kivétel. Sok német a zsidókra hárítja a felelősséget; az elvesztett háborúért éppúgy őket okolják, mint a gazdaság válságáért.

Létezik egy politikai párt is, amely a zsidókban látja a bajok okozóját: a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt, német rövidítéssel: NSDAP. Vezetőjét Adolf Hitlernek hívják, híveit úgy nevezik: nácik. A nácik gyűlölik a zsidókat. Programjukban meghirdetik, milyen változásokat akarnak, ha kormányra kerülnek Németországban. A zsidókat nem tekintik németeknek, szerezniük csak vendégként van joguk Németországban élni. Ezért azt akarják, hogy zsidók ne vállalhassanak hivatalt, ne tölthessenek be tanári állást. Ha pedig nem jut elegendő élelem mindenkinek, akkor a külföldiekkel együtt őket is toloncolják ki az országból. Az NSDAP az ország határait is le akarja zárni, hogy aztán a németeken kívül senkit ne engedjenek be többé.

1919-ben az NSDAP még kis párt, kevesen támogatják, de három évvel később már ők

Anne 1931 májusában.

Otto Margot-val és Annével
1931 augusztusában.

nyerik a választásokat. Minden harmadik szavazó Hitler pártjára adja le a voksát. A nácik fényes jövőt, nagy és erős országot ígérnek az embereknek. 1933 januárjának végén Adolf Hitler lesz a német kormány vezetője.

Az NSDAP egyfajta magánhadsereget is fenntart, ez az SA (Sturmabteilung, „rohamosztag”). Tagjai barna egyenruhában masíroznak az utcákon, zsidóellenes harci dalokat énekelnek. Gyakran kerül sor véres összecsapásokra az SA tagjai és politikai ellenfeleik, a kommunisták és a szociáldemokraták között.

Hitler és pártja lépésről lépésre építi ki diktatúráját Németországban. Politikai ellenfeleiket ezrével zárják börtönbe, vagy küldik a dachaui és más koncentrációs táborokba, ahol sok száz embert meg is gyilkolnak közülük.

1933 márciusától horogkeresztes zászlók – az NSDAP zászlói – lobognak a frankfurti városházán. Április 1-jén országszerte SA-tagok állják el a zsidók tulajdonában álló bankok, üzletek és áruházak, orvosi rendelők és ügyvédi irodák bejáratát. Kezükben

nagy kartonpapír táblákat tartanak „Németek! Védekezzetek! Ne vásároljatok zsidóknál!” és hasonló feliratokkal.

Hitler hívei egyre messzebb merészkednek. Májusban Frankfurtban és más német városokban könyvégetéseket tartanak, máglyára vetve a zsidó és más, általuk „németidegennek” tartott írók műveit. E szerzők számára nincs többé hely Németországban, a nácik felszámolják a szólás-szabadságot. Nyártól pedig a politikai pártok is tiltólistára kerülnek; már csak egyetlen párt létezik, az NSDAP.

Ottónak és Edithnek nincs maradása. Úgy érzik, Hitler és mozgalma az életükre tör. A gazdasági válság miatt a családi bank is nagy veszteségeket szenvedett. Anne édesapja Hollandiában indít vállalkozást a sógora, Erich Eliás segítségével. Az új cég Opektával – egy befőzéshez való készítménnyel – kereskedik. 1933 nyarán Otto Amszterdamba költözik, ahol a városközpontban nyit egy kis irodát. Nem ismeretlen számára Amszterdam, ahol a húszas években a családi bankjuknak is működött már fiókja.

Margot és Anne Aachenben
1933 októberében.

Edith, Anne és Margot. A felvétel
1933. március 10-én készült
a Tietz áruház fotóautomatájában.

A náci horogkeresztes zászlót húznak fel a frankfurti városházára 1933. március 13-án.

Miért a horogkereszt volt a náci jele?

A horogkereszt ősrégi vallási jelkép, amely például indiai templomokon is megtalálható. A náci pártemblémává tették a horogkeresztet, és minden lehetséges helyen feltűntették: zászlókon, plakátokon, egyenruhákön, de még karácsonyfagömbökön is. *Mein Kampf* (Harcom) című könyvében Hitler azt állítja, a horogkereszt az „árja faj” erejét jelképezi. A horogkeresztes zászló színei – a piros, a fehér és a fekete – a szocializmusra, a német nacionalizmusra és a „nemkívánatos” csoportok, többek között a zsidók elleni harcra utalnak.

Foglyok a dachau koncentrációs táborban 1933. május 27-én.

Mi az a koncentrációs tábor?

Nem sokkal Hitler 1933-as hatalomra jutása után Németország déli részén, Dachau mellett koncentrációs tábort létesítenek. A náci ide zárják be a politikai ellenfeleiket. Jóllehet a koncentrációs tábor nem a náci találmánya, sok embernek egyből a zsidóüldözés és a más-

dik világháború jut róla eszébe. A náci Németországban, később pedig a megszállt országokban is száz meg száz kisebb-nagyobb koncentrációs tábor épül. A náci mindenféle bírósági eljárás nélkül ezekre a helyekre viszik az általuk „nemkívánatosnak” tartott személyeket: zsidókat, romákat, színtiket, homoszexuálisokat és a politikai ellenfeleket. A foglyok

szögesdróttal körbekerített nagy területen laknak egyszerű épületekben (barakkokban), ahol emeletes fapriccs a fekhelyük. Nehéz munkára kényszerítik őket, kevés az enni- és innivalójuk, és a higiéniai körülmények is rosszak.

Edith, Margot és Anne egyelőre Németországban maradnak. Szeptember végétől Holländer nagymamánál laknak Aachenben, ahonnét Edith rendszeresen átjár Amszterdamba, hogy lakást keressen a családnak. November végén talál is egy alkalmas helyet a Merwede téren, Dél-Amszterdam modern lakónegyedében. A lakás nem olyan nagy, mint a frankfurti volt, de meleg és napfényes.

Nem sokkal az ünnepek előtt Julius és Walter, a kislányok két nagybátyja elviszi Margot-t Amszterdamba. 1934. január 4-én már itt kezdi az iskolát. Anne szívesen tartana a nővérével, de néhány hétig még a nagymamájánál kell maradnia. Február közepén aztán őt is Amszterdamba költöztetik, így megkezdheti életét új hazájában.

Otto Frank vállalkozása egy befőzéshez való zselésítő-szerrel, Opektával kereskedik. 1940 decemberétől a cég a Prinsengracht 263. szám alatt működik.

Az Opekta reklámplakátja.

Új országban

Anne szeretne máris iskolába menni, mint a nővére, de még nem elég idős hozzá. Aztán 1934 áprilisában végre óvodás lehet. Otto és Edith a Montessori-iskola óvodájába íratják be, amely nagyobb szabadságot enged a növendékeinek. Úgy gondolják, ez inkább megfelel Anne természetének.

A Merwede tér környékén több, a náci Németországból érkezett zsidó család is lakik. Otto és Edith két berlini családdal, Goslárékkal és Ledermannékkal is jó kapcsolatba kerül. Hans Goslar és Franz Ledermann tanácsadó irodát tartanak fenn olyan zsidó sorstársaik számára, akik arra készülnek, hogy elhagyják Németországot, és cégüket eladva más országban kezdjenek vállalkozásba. A gyerekek, Anne, Hannah Goslar és Sanne Ledermann szintén összebarátkoznak. Hannah egy óvodai csoportba jár Annéval, Sanne pedig Margot iskolatársa.

Ottónak keményen kell dolgoznia, hogy beindítsa az új vállalatot. Ismét Edithre hárul a gyerekek és a háztartás gondja, de a frankfurti időkhöz hasonlóan itt is segítségére van egy háztartási alkalmazott. Edith Amszterdamból is tartja a kapcsolatot frankfurti szomszédjukkal, Gertrud Naumann-nal, aki annak idején átjárt hozzájuk a gyerekekre vigyázni. Megírja neki, hogy Otto agyondolgozza magát, lefogyott, és fáradtnak látszik. Arról is beszámol Gertrudnak, hogy Margot és Anne gyakran emlegetik őt, hiányzik nekik.

Anne júniusban tölti be az ötöt. Ez az első születésnapja Hollandiában. Előbb az óvodában köszöntik fel, majd otthon, a barátnői társaságában ünnepelnek. A nyári szünidőben Margot és Anne két hetet egy zandvoorti gyermeküdülőben töltenek a tengerparton. Most látják először a tengert!

Anne 1934 szeptemberében.
Margot 1934 szeptemberében.

Margot és Anne, Zandvoort
aan Zee, 1934 nyara.

Anne a barátnőivel, Eva Gold-
berggel (balra) és Sanne Leder-
mann-nal (középen) a Merwede
téren 1936 augusztusában.

„A karomba szaladt”

„Négyéves voltam, amikor Amszterdamba jöttünk lakni. Mindjárt az első héten láttam egyszer Anne Frankot a csemegeboltban. Pár nappal később anyám elvitt az óvodába. Én nem akartam ott maradni, mert nem ismertem senkit, és nem beszéltem a nyelvet sem. De egyszer csak

megláttam Annét... Éppen a kis fémcsengtyűkön zenélt, de amikor végzett, megfordult, és a karomba szaladt. Így lettünk barátnők. A szüleink is összebarátkoztak egymással.”

Hannah Goslar

Forrás: Anne Frank Krant, Anne Frank-ház, 2015.

Anne (jobbra) és Hannah az óvodában 1935 júniusában.

“

”

Tiltott szerelem

A zsidó Julius Wolffnak és nem zsidó menyasszonyának, Christine Neemannnak SA-legényektől (az SA az NSDAP rohamosztaga) közrefogva kell végigmenniük a németországi Norden utcáin. 1935. július 22-e, hétfő van. Emberek százai nézik őket. Mindkettejük nyakában tábla lóg. Julius tábláján az áll: „Fajgyalázó vagyok”, Christineén pedig: „Német lány vagyok, és hagytam, hogy egy zsidó meggya-

lázson.” A nácioknak ellenére volt, hogy zsidók és nem zsidók viszonyt folytatnak. Christinét és Juliust bántalmazták, majd börtönbe csukják. Christine koncentrációs táborba kerül. Csak akkor engedik szabadon, miután megígéri, hogy véget vet a Juliusszal való kapcsolatának. Julius Wolffot egy másik koncentrációs táborba zárják. Egy idő után ő is kiszabadul, és sikerül elmenekülnie az Egyesült Államokba. A fényképet a nordeni illatszerész készítette, aki maga is az NSDAP és az

SA tagja. Rendszeresen fényképez, a fotóit pedig kiteszi az üzlete kirakatába, és egy újság is megjelenteti őket.

Ami Nordenben történik, nem egyedi eset; számtalan német városban játszódnak le hasonló jelenetek. 1935 szeptemberétől Németországban törvény tiltja a szerelmi kapcsolatot és a házasságot zsidók és nem zsidók között.

A vakáció után Margot harmadik osztályba megy, Anne még egy évig óvodás marad. Ekkorra már mind a ketten jól beszélnek hollandul.

Otto és Edith Frank fellélegeznek, amikor elhagyják náci Németországot. De az ott maradt családtagok, Edith édesanyja és két fivére, Julius és Walter miatt továbbra is aggódniuk kell. Otto rokonai már kivétel nélkül eljöttek: bátyja, Robert Londonba költözött, öccse, Herbert Párizst választotta, húga, Leni pedig férjével, Erich Elias-szal és két fiukkal, Stephannal és Bernddel a svájci Bázélban él. 1933 óta Frank nagymama is velük lakik.

Németországban egyre nehezebb lesz a zsidók helyzete. A zsidó hivatalnokokat és tanárokat elbocsátják az állásukból. „Zsidóknak tilos a belépés” feliratú táblák tűnnek fel mindenfelé, uszodák, parkok kapuiban és más helyeken. A városok, falvak határában táblák és transzparenszek hirdetik: „Zsidókat nem látunk szívesen”, „A zsidók nemkívánatosak”. Újságokban, rádióban sulykolják, hogy „a zsidók Németország szerencsétlensége”. Egyre több német ül fel a gyűlöletpropagandának.

1935 szeptemberében a nácik még egy lépéssel tovább mennek. Először is az ország minden lakosának be kell jelentenie, hány nagyszülője zsidó. Három vagy négy zsidó nagyszülővel ettől fogva teljesen zsidónak számít az ember; akinek két zsidó nagyszülője van, az a náci törvények szerint „félzsidó”, akinek egy, az „negyedzsidó”. Majd egymás után hozzák a speciális törvényeket. Zsidók és nem zsidók nem létesíthetnek szerelmi kapcsolatot, tehát nem is házasodhatnak egymással. A zsidó származású németek napról napra súlyosabb hátrányos megkülönböztetésnek vannak kitéve.

Frankék már nem látogatják olyan gyakran a Németországban maradt és Svájcban élő családtagjaikat. Egyre veszélyesebb utazni a náci Németország területén. Nem csoda, hogy Annénak óriási élmény, amikor 1937 végén ő is elkísérheti édesapját a bázeli rokonaikhoz. Remekül szórakozik unokatestvérével, Bernddel. Bernd szenvedélyes korcsolyázó, és az ő révén Anne is kedvet kap a sporthoz. 1938 elején Margot és Anne utoljára látogatják meg anyai nagymamájukat Aachenben.

Ledermannék a lakásuk balkonján 1936-ban. Balról jobbra: Sanne, Ilse Ledermann-Citroen, Franz és Barbara Ledermann.

Az Opekta irodájában 1936-ban. Balról jobbra: Miep Santrouschitz (1941 júliusában Jan Gies felesége lesz), Otto Frank és Henk van Beusekom.

Balról jobbra: Hannah Goslar, Anne, Dolly Citroen, Hannah Toby, Barbara Ledermann és Sanne Ledermann (áll). A fotó a Toby család kertjében készült a Merwede téren 1937-ben.

Otto és Edith anyagi nehézségekkel küszködnek. Az Opekta nem jövedelmez úgy, mint várták, és Németországból is egyre fenyegetőbb hírek érkeznek. Otto többször is Angliába utazik, hogy felmérje egy ottani vállalkozás esélyeit, de nem jár sikerrel. Ekkoriban ismerkedik meg Hermann van Pelsszel, aki ugyancsak Németországból menekült el a családjával. Hermann mindent tud a fűszerekről. Otto Frank elhatározza, hogy üzlettársával, Johannes Kleimannal újabb céget alapít – a Pectacon –, amely többek között fűszerőrléssel, -keveréssel és -forgalmazással foglalkozik. Hermann van Pels a cég alkalmazottja lesz.

Németországban egyre árázabb a közhangulat. 1938. november 9-ről 10-re virradó éjszaka a nácik több száz zsinagógát gyújtanak fel, és ezrével verik szét a zsidók tulajdonában lévő üzleteket. Több mint száz zsidót gyilkolnak meg, és mintegy 30 ezer zsidó férfit tartóztatnak le. Anne két anyai nagybátyját, Juliust és Waltert is elfogják. Juliust végül szabadon engedik, mert az első világháborúban katonaként harcolt Németországért, de Waltert átszállítják a sachsenhauseni koncentrációs táborba. Ez az éjszaka – az utcákat borító

kirakatüvegre utalva – „kristályéjszaka” néven vonul be a történelembe.

Julius és Otto minden követ megmozgatnak, hogy Waltert kiszabadítsák. December elején elérik a céljukat: Walter beutazási engedélyt kap a holland idegenrendészettől, a németek pedig elengedik Sachsenhausenből. Walter egy amszterdami menekült-táborba kerül. Dolgozni nem dolgozhat, a szállásért azonban fizetnie kell. A menekültek rendőri felügyelet alatt állnak, engedély nélkül nem hagyhatják el a tábor területét.

1939 márciusában Holländer nagymama is Amszterdamba költözik. Áprilisban Juliusnak sikerül Amszterdamon keresztül kivándorolnia az Egyesült Államokba. Walter decemberben követi. Kénytelenek minden tulajdonukat Aachenben hagyni, és feladni a vaskereskedésüket. Amerikában mindent újra kell kezdeniük. Boston közelében telepednek le. Walter egy kartonüzemben, Julius egy bőrgyárban talál kétkezi munkásként kereseti lehetőséget.

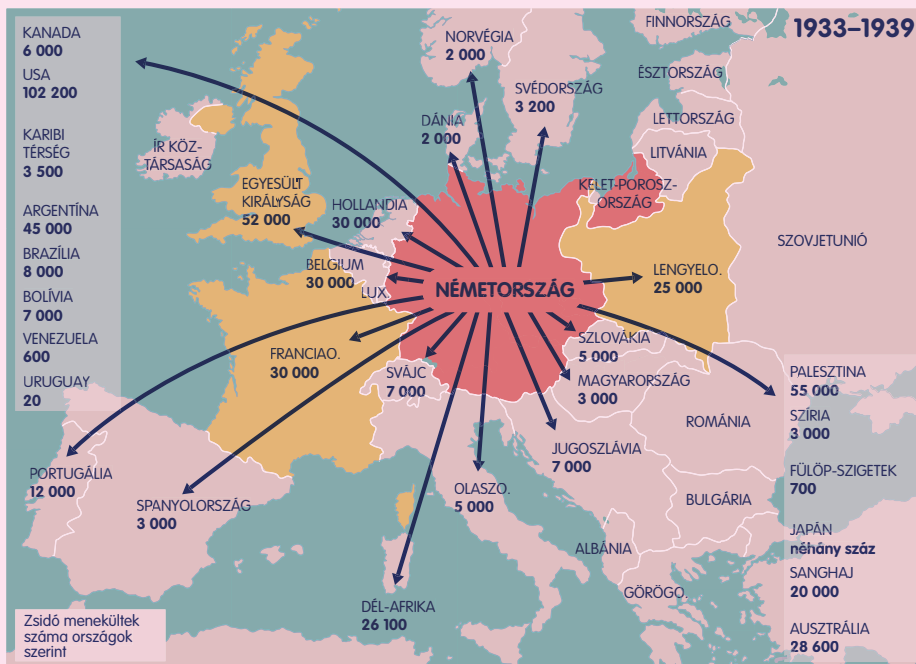
Anne június 12-én ünnepli a tizedik születésnapját. Már hat éve Hollandiában lakik,

Anne 1938-as osztályképe a Montessori-iskolából.

Anne és édesapja hajókiránduláson 1938-ban.

Menekülőutak

Amikor Hitler 1933-ban hatalomra jut, 500 ezer zsidó él Németországban. Ez a lakosság nem egészen egy százaléka. A náci hatalomátvétel és 1939 szeptembere között mintegy 250 ezer

zsidónak sikerül elhagynia Németországot. Sok esetben olyan országba költöznek, ahová később bevonul a német hadsereg, például Hollandiába. A fenti térkép a zsidó menekültek számát mutatja országok szerint. A feltüntetett számok becslést adnak: sok menekült

papírok nélkül lépi át a határt, és az érintett országok sem vezetnek pontos nyilvántartást. Ráadásul a menekültek egy része csak átmenetileg tartózkodik egy adott helyen, ahogy például Anne két nagybátyja is továbbutazik Hollandiából az Egyesült Államokba.

Gyermektranszportok

Egy angol rendőr öt Németországból menekült zsidó lánnyal beszélget. A lányok 1938. december 12-én érkeztek meg Harwich kikötőjébe. Az 1938. novemberi kristályéjszaka után, amikor a nácik már nemcsak fenyegetnek és bántalmaznak, hanem meg is gyilkolnak zsidó lakosokat, sok németországi zsidó minél előbb el akarja hagyni a náci államot. Ez nem olyan egyszerű: a legtöbb ország már lezárta a határait, és csak kevés zsidó menekültet enged beutazni. Anglia a zsidó gyerekekre vonatkozóan kivételt tesz, a szüleik azonban nem tarthatnak velük. 1938 decembere és 1939 szeptembere között több mint 10 ezer zsidó gyermek hagyhatja el a náci Németországot, hogy hajón vagy vonaton a biztonságos Angliába utazzon. A gyermektranszportokkal érkezőket nevelőcsaládok fogadják be, és a legtöbbben túl is élik a háborút, nemritkán a családjuk egyedüli tagjaként.

Nagy és erős Németország

A német hadsereg díszszemléje 1935 szeptemberében. Az első világháború után Németországnak a területe egy részét át kellett adnia a győzteseknek. Ezt a versailles-i békeszerződés mondja ki, arra hivatkozva, hogy Németország indította a háborút. Hitler és a náci

vissza akarják kapni ezeket a területeket, sőt újakat akarnak szerezni melléjük. 1938-ban Hitlernek sikerül harc nélkül Németországhoz csatolnia Ausztriát és Csehszlovákia egy részét. Anglia és Franciaország ezt nem akadályozza meg, mert a sok millió áldozatot követelő első világháború után nem akarnak újabb háborút Európában. A náci azonban

úgy gondolják, a német népnek még nagyobb „élettérre” (Lebensraum) van szüksége, ennek megszerzésére pedig Európa keleti részén látnak lehetőséget. A terv megvalósításához a náci Németország nagy és korszerű hadsereget hoz létre.

Lengyelország megtámadása

Német katonák menetelnek egy lengyel falun át. 1939. szeptember 1-jén német csapatok törnek be Lengyelországba. A lengyel hadsereg nem bír a sokkal korszerűbb fegyverekkel felszerelt németekkel. A náci Németország és a Szovjetunió addigra már titkos megállapodást kötött Lengyelország felosztásáról: az ország nyugati felét Németország kapja, a keleti felét a Szovjetunió. Az előrenyomuló német frontkatonák nyomában az SS speciális egységei haladnak. Ezek az SS-katonák négy hónap leforgása alatt több mint 60 ezer lengyel állampolgárt gyilkolnak meg, köztük hétezer zsidót. A lengyel zsidókat a náci gettókba – egy-egy város vagy falu körülzárt negyedeibe – zárják. A gettók lakóit – férfiakat, nőket és gyermekeket – később koncentrációs és megsemmisítő táborokba hurcolják.

a Montessori-iskola negyedik osztályos tanulója. A nyári szünet után ötödikbe megy, Margot pedig a másodikat kezdi a leánylíceumban.

1939. szeptember 1-jén a német hadsereg megtámadja Lengyelországot. Anglia és Franciaország ígéretet tettek, hogy megtámadása esetén katonai segítséget nyújtanak Lengyelországnak. Hadat is üzennek Németországnak, de végül nem indítják meg a csapataikat. A feszültség tovább fokozódik, amikor 1940 áprilisában a németek Dániát és Norvégiát is lerohanják.

A Frank család nap mint nap szorongva követi a híreket. Margot 1940. április végén így ír amerikai levelezőpartnerének, Betty Ann Wagnernek: „Nyugtalan időket élünk, így hát gyakran hallgatjuk a rádiót. Németország szomszédjaként, és mivel kis ország vagyunk, soha nem érezzük magunkat biztonságban.”

Anne verse barátnője, Juultje Ketellapper emlékkönyvében.

Holländer nagymama útlevele.

3. fejezet

Háború!

1940. május 9-ről 10-re virradó éjszaka a Frank család robbanások dőreje és repülőgépzúgásra riad. Lakásukból látják, hogy a Schiphol repülőtérre bombázzák. Bekövetkezett, amitől már régóta tartottak: a német hadsereg megtámadta Hollandiát. Háború van!

Nagy a pánik az amszterdami zsidók között. Akik a kristályéjszaka után menekültek el Németországból, végképp nem áttatják magukat: ők közeli is látták, mire képesek a náci. Vannak, akik Ijmuiden kikötőjébe utaznak, és megpróbálnak feljutni egy Angliába tartó hajóra, de ez csak keveseknek sikerül. Mások kétségbeesésükben öngyilkosságot követnek el. Nem akarják megvárni, míg a náci odaérnek.

Néhány nap múlva már világosan látszik: a holland hadsereg nem lesz képes ellen-

állni a túlerőnek. A németeknek modern fegyvereik vannak, és jó kiképzést kaptak. Wilhelmina királynő a kormány tagjaival Angliába menekül. Miután a német repülőgépek május 14-én lebombázzák Rotterdam városközpontját, a holland hadsereg feladja a harcot. Hollandiát megszállják a németek, ettől kezdve a náci diktálnak.

A német bevonulást követően Frankék élete egyelőre a szokott mederben folyik tovább. Anne és Margot május 20-tól ismét járhatnak iskolába. Látszólag nem sok minden változott. Anne június 12-i születésnapját azonban nem tartja meg a család; senki nincs most ünnepi hangulatban. A nyári vakáció alatt néhányszor kivillamosznak a tengerpartra. Azután megkezdődik Anne hatodik, utolsó éve az általános iskolában.

Anne 1940 májusában.

Anne a tanítónőjével, Godron kisasszonnyal, valamint két osztálytársnőjével, Martha van den Berggel (balra) és Rela Salomonnal (jobbra) 1940-ben.

Margot 1940 májusában.

Miért támadta meg Hitler Hollandiát?

Németország 1940 májusában a Franciaország legyőzését célzó nagy támadási terv részeként rohanja le Hollandiát. Az első világháborúhoz hasonlóan Hollandia most is semleges állam. Nem áll Német-

ország oldalára, de Angliát és Franciaországot sem akarja támogatni. Hitler nem törődik Hollandia semlegességével. Hogy legyőzhessék Franciaországot, a német hadvezetés szerint először Hollandiát, Belgiumot és Luxemburgot kell meghódítaniuk. Így módon a német hadsereg kikerülheti a Németország és Franciaország

határán húzódó erős francia védelmi vonalat. Hitler úgy tervezi, hogy Franciaország leigázása után a holland és belga kikötőkből támadja meg Angliát.

Menekülő német katonák egy elesett holland katona mellett 1940 májusában. A németek elleni harcokban mintegy 2200 holland katona veszíti életét.

Honnan tudták a nácik, ki zsidó?

1941 januárjában minden hollandiai zsidónak kötelező nyilvántartásba vetetnie magát. Faji törvényeikben a nácik korábban már rögzítették, kit tekintenek zsidónak; most mindenkinek, akinek legalább az egyik nagyszülője zsidó, jelentkeznie kell az önkormányzatnál, és ki kell töltenie egy előzetesen megvásárolt űrlapot. Hollandiában 160 ezer zsidó él. Több mint 15 ezren a náci Németországból menekültek ide. A holland hivatalnokok által készített nyilvántartásból 1941 tavaszán a német megszállók már pontosan tudják, ki zsidó. A zsidók személyi igazolványába két helyre fekete „J” betűt pecsételnek.

A jelentkezési kötelezettségüknek eleget tett zsidó lakosok igazolványát kapnak. Személyi adataikat a kártya hátoldalán tüntetik fel.

Holland nácik

Holland nácik karlendítéssel köszöntik a bevonuló németeket az amszterdami Berlage hídon 1940. május 16-án. Hollandiában már 1931-ben megalakult egy Hitlerrel és a németországi nációkkal közös

nézeteket valló párt, az Anton Mussert vezette Nemzetiszocialista Mozgalom (NSB). Az 1935-ös választásokon az NSB a szavazatok közel nyolc százalékát szerzi meg. Tagsága 1943-ban a legnagyobb, ekkor több mint 100 ezren tartoznak a soraiba. Mivel az NSB-sek együtt-

működnek a német megszállókkal, sokan megvetik őket. Az NSDAP-hoz hasonlóan az NSB-nek is van ifjúsági szervezete, a Jeugdstorm, és egyfajta magánhad-sereget is működtet, ez a Weerafdeling (WA).

A februári sztrájk

1940-1941 telén egyre fenyegetőbb a légkör Hollandiában. A holland nácik zsidókra támadnak rá, és megrongálják a tulajdonukat. Nem ritkák az utcai és kocsmái verekedések zsidók és a Weerafdeling emberei között. Egy amszterdami összecsapás alkalmával egy WA-tag súlyosan megsebesül, majd bele is hal a sérüléseibe. Állandósul a feszültség. Bosszúképpen a német megszállók razzsiát tartanak a városban. Több mint 400 zsidó férfit fognak el, és küldenek a mauthauseni koncentrációs táborba. Ez a lépés sokakat elborzaszt. 1941. február 25-én több ezer ember szünteti be a munkát Amszterdamban és környékén. A sztrájkkal a zsidók üldözése ellen tiltakoznak. A nácikat meglepi az akció, de két nap után kemény kézzel verik le a megmozdulásokat. Kilenc sztrájkolót agyonlőnek, 24-en megsebesülnek, és rengeteg a letartóztatás. A februári sztrájk volt a zsidóüldözés elleni egyetlen tömeges tiltakozás a megszállt Európában.

Zsidó foglyokat őrző német katonája, 1941. február 22.

A náci Hollandiában is nekilátnak, hogy fokról fokra peremre szorítsák a zsidókat, ahogy korábban Németországban tették. Egymás után hozzák a zsidóellenes intézkedéseket: elbocsátják a zsidó hivatalnokokat, kizárják a zsidókat az önkéntes légvédelmi szolgálatból, megtiltják az állatok zsidó vallási előírások szerinti levágását.

Az első rendelkezések még nem sújtják keményen Annét és családtagjait. Októberben azonban minden saját vállalkozással rendelkező zsidónak jelentkeznie kell a megszálló hatóságnál. Otto már tudja, mi lesz a vége: el fogják venni a cégeit, hiszen a zsidóknak már Németországban sem lehetett saját vállalatuk.

Otto Frank kigondol valamit. Megkéri munkatársait, Johannes Kleimant, Victor Kuglert és Jan Giest, Miep férjét, hogy vegyék át az Opekta és a Pectacon vezetését. Névleg ők lesznek az igazgatók, de természetesen minden fontos kérdést megbeszélnek Otto Frankkal.

Azon a télen Anne új szenvedélynek hódol: korcsolyázni kezd. Lelkesen számol be svájci unokatestvéreinek az új korcsolya-

cipőjéről és a korcsolyaórákról. „Minden szabad percemet a műjégpályán töltöm. [...] És most már rendszeresen járok korcsolyaórákra is, ahol megtanulunk bognizni, ugrani meg mindent, ami a műkorcsolyához kell.” Anne reméli, hogy megtanul majd olyan jól korcsolyázni, mint Bernd, aki már nyilvánosan is fellép.

Otto és Edith számára aggasztóak a zsidóellenes intézkedések, de próbálják nem mutatni a félelmüket Margot és Anne előtt. 1941 januárjában mindenki, akinek legalább az egyik nagyszülője zsidó, köteles jelentkezni a városházán és kitölteni egy űrlapot. Meg kell adniuk a nevüket, címüket, életkorukat, születési helyüket, nemzetiségüket, családi állapotukat (például hogy házasok-e, vagy elváltak) és foglalkozásukat, valamint a vallásukat, a zsidó nagyszülei számát és adott esetben az utolsó németországi lakóhelyüket is. A náci így már pontosan tudják, hol laknak a zsidók.

Februárra fenyegetővé válik a légkör Amszterdamban. A belvárosban megtartják az első razziát. A német rendőrök több száz zsidó férfit tartóztatnak le, hogy azután a mauthauseni koncentrációs táborba hur-

Anne (balról a második) az amszterdami Vondelparkban 1940-41 telén. Ez az egyetlen fennmaradt korcsolyás fénykép Annéről.

Johannes Kleiman (balra) Victor Kuglerrel a Prinsengracht 263. bejárata előtt az 1950-es évek elején.

colják őket. Az elkövetkező hónapokban sok család kap értesítést táborba szállított fiú vagy férj haláláról.

Otto és Edith a legrosszabbtól tartanak. Otto régi egyetemi barátjához, Nathan Straushoz folyamodnak segítségért. Straus az Egyesült Államokban lakik. Otto és Edith Amerikába akarnak menekülni a megszállt Hollandiából. Juliust és WALTERT is bevonják a dologba. Amerika azonban csak kevés menekültet fogad be. Ráadásul vízumra és hatósági engedélyre volna szükségük, hogy elhagyhassák Hollandiát. Sok pénzbe és időbe telik, mire mindezt elintézhetik.

Júniusban újabb razziára kerül sor, ezúttal abban a városrészben, ahol a Frank család lakik. Mintegy háromszáz zsidó férfit tartóztatnak le és visznek el. Frankék barátai és ismerősei is köztük vannak. Mindez június 11-én, egy nappal Anne tizenkettedik születésnapja előtt történik. Elhalasztják az ünnepséget – részben a razzia miatt, részben mert Holländer nagymama súlyosan megbetegszik.

A nyári szünidő alatt Anne két hetet Sannéknál tölthet. Ledermannék az Apeldoorn

melletti Beekbergenben bérelnek nyaralót. Anne megtanul pingpongozni, és sokat olvas, mert gyakran van rossz idő. Sanne és Anne olykor egy szintén ott nyaraló ismerős család kisbabájára, Royra vigyáz. Beekbergenben sokkal nyugodtabban alszik, írja egy levelében Anne a bázeli Frank nagymamának. Nem kell légoltalmi szíre-nákra meg légvédelmi ágyúkra riadnia.

Augusztusban Otto és Edith levelet kap az amszterdami önkormányzattól. A nácik újabb rendeletet hoztak: a nyári szünetet követően minden zsidó iskolásnak külön iskolában kell folytatnia a tanulmányait. Margot és Anne kénytelen elbúcsúzni osztálytársaiktól és tanáraiktól.

Korábban is voltak zsidó iskolák Amszterdamban, ahogy római katolikus és protestáns iskolák is. De ahhoz, hogy mind a hétezer tanulót zsidó iskolában tudják elhelyezni, most új intézményekre van szükség. Ezek egyike lesz a zsidó líceum. Margot itt kezdi meg a negyedik osztályt, Anne az első. Hogy beindíthassák az oktatást, az iskolának még sok mindent meg kell szerveznie, ezért október 15-re halasztják a tanévkezdést.

Beekbergeni nyaralás. Anne és Sanne egy ismerős család kisbabájával, Royjal.

A Frank család a Merwede téren 1941-ben.

„Az iskolában nem sok mindent csinálunk...”

Ezt a rajzot Anne Frank készítette. Ráírta a nevét – a dátumot már valószínűleg a tanítónője írta a sarokba: 1941. június 20. „Az iskolában nem sok mindent csinálunk, délelőtt rajzolunk, délután kint vagyunk a kertben, és legyet fogunk, vagy virágot szedünk” – írja Anne a Svájcban élő Frank nagymamának küldött levelében. Anne iskolájának nagy kertje van, amelynek a diákok maguk viselik gondját.

Újabb és újabb zsidóellenes rendelkezések

A náciak Hollandiában is egyre több intézkedést hoznak a zsidók kirekesztésére. A megszállás első éveiben százánál is több zsidóellenes rendelkezést vezetnek be.

Néhány példa a sok közül:

- Zsidók nem lehetnek köztisztviselők.
- Zsidó nem fogadhat az otthonában nem zsidót, és fordítva.
- Zsidók nem birtokolhatnak többet 110 guldennél (mai pénzben kb. 250 ezer forint). A fennmaradó összeget le kell adniuk.
- Zsidók nem lehetnek tagjai olyan (sport-) egyesületnek, amelynek nem zsidó tagjai is vannak.
- Zsidók csak délután három és öt óra között vásárolhatnak.
- Zsidóknak tilos a tömegközlekedési eszközök és nyilvános helyek, például uszodák és parkok használata.
- Zsidó tanulók csak zsidó iskolába járhatnak.
- Zsidók csak engedéllyel utazhatnak vagy költözhetnek.
- Minden hatéves és annál idősebb zsidó köteles sárga csillagot viselni.

1941 szeptemberétől mindenhol megjelennek a kötelező „Zsidóknak tilos a belépés” és „Zsidók itt nemkívánatosak” táblák.

„Zsidóknak tilos a belépés” tábla a zandvoorti tengerparton 1941 tavaszán.

Akik Németországért harcoltak

1941 augusztusában holland férfiakkal tömött vonat indul útnak kelet felé Hága vasútállomásáról. Önkénteseket visz a frontra, akik a német hadsereg oldalán akarnak harcolni a szovjetek ellen. A náci Németország 1941. június 22-én megtámadta a Szovjetuniót, és most jól jön a németeknek a holland önkéntesek támo-

gatása. Rokonaik és barátaik lelkesen integetnek a peronról. Sokan náci karlendítéssel búcsúznak. A vonat oldalát teleírkálták krétával: „Irány Zsidóföldre” (a Szovjetunió területén viszonylag sok zsidó él), „Elkapjuk Sztálint”, „Sztálin lógni fog” (Sztálin a Szovjetunió vezetője), alatta pedig egy akasztófa. Győzelemre utaló V-t és horogkeresztet is pingáltak a kocsira. Egy férfi büszkén mutogatja

Hitler könyvét, a *Mein Kampf*ot (Harcom). Minden önkéntes kapott belőle egy példányt. A németek oldalán harcoló 25 ezer hollandból hétezen soha nem térnek vissza a frontról.

Egy igazi világháború

1941. december 7-én Japán repülőflotta út rajta az amerikai haditengerészet egyik csendes-óceáni kikötőjén, a Hawaii-szigeteken található Pearl Harbor támaszponton. Japán arra törekszik, hogy egész Kelet-Ázsiára kiterjessze a hatalmát – hasonlóan ahhoz, ahogy Németország terjeszkedik az európai kontinen-

sen. A támadást követően az Egyesült Államok hadat üzen Japánnak és a vele szövetséges náci Németországnak is. Ezzel az európai háború világháborúvá szélesedik, amelyben a „tengelyhatalmak” (a náci Németország, Olaszország, Japán és a szövetségeseik) állnak szemben a „szövetségesekkel” (Anglia, az Egyesült Államok, Kanada, Franciaország, Szovjetunió, Kína és más országok).

Nemcsak Európában, hanem Ázsiában is súlyos, több millió áldozatot követelő harcok folynak. Bő egy hónappal a Pearl Harbor-i támadás után, 1942. január 11-én Japán katonák szállnak partra többek között Holland Kelet-Indiában (a mai Indonézia). Japán megszállja a holland gyarmatokat, a fehér bőrű holland állampolgárokat pedig zárt negyedekbe kényszeríti.

Az amerikai haditengerészet égő hajói Pearl Harborban 1941. december 7-én.

Szeptember közepén Anne pár napra elutazik az édesapjával. Ottónak szüksége van egy kis kikapcsolódásra, és Annét is magával viszi egy Arnhem melletti szép szállodába. Annének nagyon tetszik, hogy kint lehet a természetben.

Az első iskolai napon kiderül, hogy Anne és Hannah nem kerültek egy osztályba. Anne alig ismer valakit az új osztálytársai közül. Egyedül érzi magát. De a harmadik órája testnevelés, és Anne olyan rokonszenvesnek találja a tornatanárnőt, hogy segítséget kér tőle. A tanárnő intézkedik, és a következő órán már Hannah is Anne osztályában tanul.

1941. december 7-én Japán repülőik bombázzák az amerikai Pearl Harbor hadikikötőjét (Hawaii). Japán és az Egyesült Államok között kitör a háború. Mivel azonban a náci Németország Japán szövetségese, az Egyesült Államok ettől kezdve Németországgal is hadban áll. Lezárják a határokat. Ha Anne szülei eddig még bíztak a menekülésben, most minden reményük szertefoszlik. Elmenekülni a megszállt Hollandiából szinte egyenlő a lehetetlennel.

Az 1942-es év eleje nagy bánatot hoz a Frank család számára. A már hosszabb ideje betegeskedő Holländer nagymama január végén meghal. Az Amszterdamhoz közeli Hoofddorpban temetik el, a zsidó temetőben. Annének már csak egy nagymamája maradt, ő Bázelen él.

Anne időnként levelet ír a nagymamájának és a Svájcban élő többi rokonnak. Mindent nem írhat meg nekik, mert a náci a leveleket is ellenőrzik. 1942 áprilisában elpanaszolja: félő, hogy egészen el fog felejtetni korcsolyázni, olyan régóta nem volt alkalma gyakorolni. Azt nem írja meg, hogy zsidók a korcsolyapályát sem látogathatják.

Beszámol róla, hogy a zsidó líceumban „egészen jól” érzi magát, csak nagyon sok a lecke, és emiatt semmire sem jut ideje. Anne osztályába több fiú jár, mint lány. Azt írja: „Az elején még sokat sétáltunk kint a fiúkkal, de mostanra lehűlt az idő, ami nem is baj, mert egy idő után már kezdett kellemetlenné válni a társaságuk.”

Anne Moortje nevű fekete macskájáról is mesél a levelében. Reméli, hamarosan

Anne Beekbergenben
1941 júniusában. Balról jobbra:
Anne, Tineke Gatsonides,
Sanne és Barbara Ledermann.

Margot (balra) és társai pihenés közben a Maccabi Hatzair cionista ifjúsági mozgalom kerékpártúráján 1941-ben. Anne azt írja a naplójában, hogy Margot ápolónőként szeretne dolgozni Palesztinában.

„cicagyerek” születnek a házban, amire minden esély megvan, mert Moortje gyakran csavarog, és sok kandúr lakik a környéken. Anne szerint Sanne is odavan Moortjéért. Habár már nem járnak egy iskolába, Anne továbbra is rendszeresen találkozik vele. Másik barátnőjének, Hannah-nak pedig kishúga született, aki „nagyon édes”, és már megtanult járni. Reméli, gyorsan megjön a válaszlevél Svájc-ból, zárja a sorait Anne.

Miután Anne szülei feladták a menekülési terveiket, Johannes Kleiman előáll egy javaslattal: mi volna, ha berendeznének maguknak egy rejtékhelyet. Otto Frank irodaépületében van is egy üresen álló rész – a hátsó traktus –, amely alkalmas helynek látszik. Otto és Edith megbeszéli Hermann van Pelsszel, hogy együtt fognak elrejtőzni, mert két családnak is elég a hely. Remélik, hogy a náci nem találják rájuk.

Otto Frank, Hermann van Pels és Johannes Kleiman szép lassan berendezik a hátsó traktus két emeletét. Ügyelniük kell arra, hogy mindent feltűnés nélkül csináljanak, ezért a bútorokat, élelmiszereket és Frankek minden egyéb holmiját Johannes

Kleiman lakásán keresztül juttatják el a rejtékhelyre. Erre az esti órák és a hétvégék a legalkalmasabbak.

Otto megkérdezi a cég többi irodai alkalmazottját – Victor Kuglert, Miep Giest és Bep Voskuijlt –, hogy akkor is segítenének-e nekik, ha úgy hozza a sors, hogy bujkálniuk kell. Más szóval gondoskodnának-e mindarról, amire szükségük volna az életük folytatásához. Otto munkatársai megígérik, hogy segítenek, jóllehet mindannyian tudják, milyen szigorú büntetés jár a zsidók megsegítéséért.

1942. június 12-én, egy pénteki napon Anne betölti a tizenhármat. Születésnapjára megkapja, amire olyannyira vágyik, és amit most maga választhat ki: egy naplót. Annét ebben az évben különösen kényeztetik, mert sem a tizenegyedik, sem a tizenkettődik születésnapját nem tudta rendszeresen megünnepelni a család. Édességet, könyvet, virágot és egy társasjátékot kap, és persze Svájc-ból is megérkezik a születésnap-i küldemény.

Az iskolában Anne mindenkit megvendégel vajás keksszel, és tornaórán ő mondhatja

1941. július 16-án Miep és Jan Gies összeházasodnak.

Otto és Anne más vendégek társaságában Miep és Jan Gies esküvőjén 1941. július 16-án.

Szoros közösség

„Iskola után mindennap együtt maradtunk. Segítettem Annének matematikából. [...] Remekül éreztük magunkat Annével. Élveztük az iskolát, az órákat. A tanároinkat is azért különítették el, amiért minket, és ez egybekovácsolta az egész közösséget. Az iskolában kis időre még azt is elfelejtettük, hogy a németek megszállták az országot. Ennek az volt az oka, hogy az osztályban nem beszéltünk a háborúról, és a szüleink is a lehető legkevesebbet mondtak el abból, ami körülöttünk zajlott.”

Jacqueline van Maarsen

Forrás: Jacqueline van Maarsen, *Je beste vriendin Anne* [Legjobb barátom, Anne], Querido, 2011.

“

”

Jacqueline van Maarsen 1943 körül.

Miért nem vették le a zsidók a sárga csillagot?

Németországban és a megszállt európai országok zömében a náci vezeték a „zsidócsillagot”. 1942. május 3-tól Hollandiában is sárga csillag viselésére köteleztek minden hatévesnél idősebb zsidót. A jelvényt maguknak kell megvenniük, fejenként maximum négy darabot. Ha valakit utcai igazoltatás során azon kapnak, hogy zsidó létére nem viseli a csillagot, súlyos, 1000 guldenes pénzbüntetést szabhatnak ki az illetőre (ez ma körülbelül 2 millió forintnak felel meg). A német, illetve holland rendőrök könnyűszerrel meg tudják állapítani, zsidó-e valaki, vagy sem, mert 1941 májusától minden zsidó személyi igazolványába beleütöttek egy „J” betűt. A gyakorlatban minden, sárga csillag nélküli zsidót könnyörtelenül a westerborki táborba visznek.

?

Házimozi

Anne Frank rajong a filmekért, a filmszínházak fotóit is gyűjti. 1941 szeptemberétől a zsidók már nem járhatnak moziba Hollandiában. Vannak, akik jobb híján az otthonukban rendeznek mozielűtőket – így a Frank család is. Anne és barátai, Jacqueline ilyenkor igazi jegyeket készítenek a meghívottaknak. Az 1942. március 1-jei, vasárnapi előadásra szóló jegyen, amelyet Jacqueline tett el emlékébe, ott áll a sor és a szék száma, sőt pecsét is van rajta.

Anne naplója

Anne ezt a naplót kapja a tizenharmadik születésnapjára 1942. június 12-én. Maga választhatja ki egy környékbeli könyveskereskedésben. Abban az időszakban, amikor a hátsó traktusban él a többi bujkálóval összezárva, nagyon fontos lesz számára a napló. 1944. március 16-án ezt írja: „Még az a jó, hogy legalább följegyezhetem, amit gondolok és érzek, bele is pusztulnék, ha nem tehetném.”

meg, mit játszanak. Anne a röplabdát választja. Ő maga sajnos nem játszhat a többiekkel, mert könnyen kifcamodik a karja. Iskola után meghívja magukhoz a barátait, hogy otthon is megünnepeljék a születésnapját.

Helmut Silberberg-től Anne hat szál szegfűt kap ajándékba. Helmuttal – akit csak Hellónak hív mindenki – nem iskolatársak. Őt egy környékbeli lány révén ismerte meg. Hello már tizenhat éves, és Annéhoz hasonlóan Németországból származik. Anne kedveli a fűt. Gyakran mennek kettesben fagyaltozni. Két közeli fagyaltozó, az Oase és a Delphi – amelynek zsidó a tulajdonosuk – még fogadja a zsidó vendégeket. Sok más helyen kint lóg a tábla: „Zsidóknak tilos a belépés.”

De az igazi zsúrt vasárnap tartják. Anne az egész osztályát meghívja a zsidó líceumból. Mivel zsidóként nem járhatnak moziba, Anne édesapja otthon vetít le nekik egy izgalmas filmet, a *Rin Tin Tin, a világítótorony őrét*. Rádásképpen megmutat nekik még valamit, amire különösen büszke: az Opekta reklámfilmjét.

Alighogy elmúlt a születésnapja, Anne lelkesen írni kezdi a naplóját. Röviden elmeséli az élettörténetét, és az osztálytársairól is ad egy-egy rövidke jellemzést. Nem túl kíméletes. Némelyiküket ki nem állhatja.

Az iskolában a közelgő bizonyítványosztás a téma. Ki megy át, ki bukik meg? Vannak fiúk, akik még fogadásokat is kötnek az eredményre. Aztán július 3-án eljön a nagy nap. Minden diák és tanár megjelenik a zsidó színházban. Az ünnepi zene és szónoklatok után a tanulók átveszik a bizonyítványukat. Anne nem elégedetlen. Csak egy elégtelen csúszott be algebrából; a többi jegye elég jó: van két hatosa, hét hetese és két nyolcása. Kezdődhet a nyári vakáció.

Vasárnap délelőtt Hello kukkant be Annéhoz. Kellemes meleg van, kiülnek csevegni a balkonra. Hello nem tud ott maradni, de megígéri, hogy délután visszajön. Három óra körül csöngetnek. Anne édesanyja nyit ajtót. Egy rendőr az! Behívót hozott, Margot-nak jelentkeznie kell a rendőrségen. A rendőr távozása után Edith nyomban átszalad Hermann van Pelshez. Otto elutazott, egy frankfurti ismerősét látogatja meg.

Anne iskolai fotója
1941 decemberéből.

Margot iskolai fotója
1941 decemberéből.

Margot azt mondja Annénak, hogy édesapjuk kapott behívót németországi munkaszolgálatra. Amikor Edith Hermann van Pels társaságában visszatér, bezárkóznak, és elhatározzák, hogy nem nyitnak ajtót senkinek.

Amikor Anne megtudja, hogy a felszólítás nem is az édesapjának, hanem Margot-nak jött, zokogásban tör ki. Az nem lehet, hogy Margot-nak tényleg el kelljen mennie egy olyan rettenetes munkatáborba! Egyedül? Hiszen még csak tizenhat éves! Edith megnyugtatta Annét: már mindent előkészítettek, és másnap mindnyájan együtt hagyják el a házat. Ekkor megint csöngetnek. Anne sejti, hogy Hello az, de nem nyithatja ki az ajtót. Amikor nem sokkal később megcsörren a telefon, megengedik, hogy felvegye. Jacqueline Maarsen keresi, a barátnője. Csevegnek kicsit, de a behívót nem szabad szóba hoznia.

Öt órakor aztán Anne édesapja is hazaér. Hallván, mi történt, felhívja Johannes Kleimant, és megkérdezi, átmehet-e hozzá. Hermann van Pels pedig Miepékhez indul, hogy elhívja őket segíteni. Otto és Edith szeretnék, ha minél több holmijukat el

tudnák még juttatni a rejtekhelyükre. Késő éjszakáig ki-be járnak a segítők Frankék ajtaján. Margot és Anne is összekészítik a dolgaikat. Anne ezt is, azt is bepakol az iskolatáskájába: először a naplóját, de régi leveleket is, tankönyvet, hajcsavarókat, zsebkendőket, fésűt...

Éjfélre jár, mire Anne ágyba bújik. Hol lesz az a titokzatos búvóhely? Holtfáradtan dől le aludni, utolsó alkalommal a saját ágyában.

Az Anne tizenharmadik születésnapjára rendezett zsúron Otto Frank levelet írt a *Rin Tin Tin, a világítótorony őre* című filmről. A német juhászkutya kalandjairól szóló filmet moziban nem nézhetnék meg a gyerekek, oda ugyanis „zsidóknak tilos a belépés”.

Titkos találkozó

1942. január 20-án a berlini Wannsee tó közelében álló egyik villában tizenöt magas rangú náci vezető ülészik. A titkos találkozó célja, hogy – Hitler megbízásából – megtárgyalják az európai zsidók megsemmisítésének kérdését. Megállapodnak, hogy a zsidókat vonattal az Európa keleti részén létesített koncentrációs táborokba szállítják. Ott vagy a nehéz kényszermunkába hálnak bele, vagy meggyilkolják őket.

Fennmaradt a találkozó jegyzőkönyve, amelyben egy lista is szerepel az egyes országokban élő zsidók számáról. Európában összesen 11 millió zsidó él, Hollandiában valamivel több mint 160 ezer.

Ország	Jedn.
Belgium	250.000
Dánia	10.000
Franciaország	300.000
Anglia	10.000
Hollandia	160.000
Itália	200.000
Németország	1.000.000
Polónia	3.000.000
Portugália	10.000
Spanyolország	200.000
Svédország	10.000
Szlovákia	250.000
Szlovénia	10.000
Törökország	100.000
USA	10.000
Összesen	11.000.000

„Nagyon csalódott voltam”

1942. július 5-én, vasárnap délután Hello Silberberg becsenget Frankék ajtaján. Annával megbeszélték, hogy be fog nézni hozzájuk, mégsem nyitnak neki ajtót. Egy háború utáni interjúban Hello így mesél erről: „Nagyon csalódott voltam, és nem értettem, mi történhetett. Másnap még becsöngettem párszor, de zárva maradt az ajtó.”

Hello Silberberg
Forrás: Anne Frank Magazine,
Anne Frank-ház, 1998.

“

”

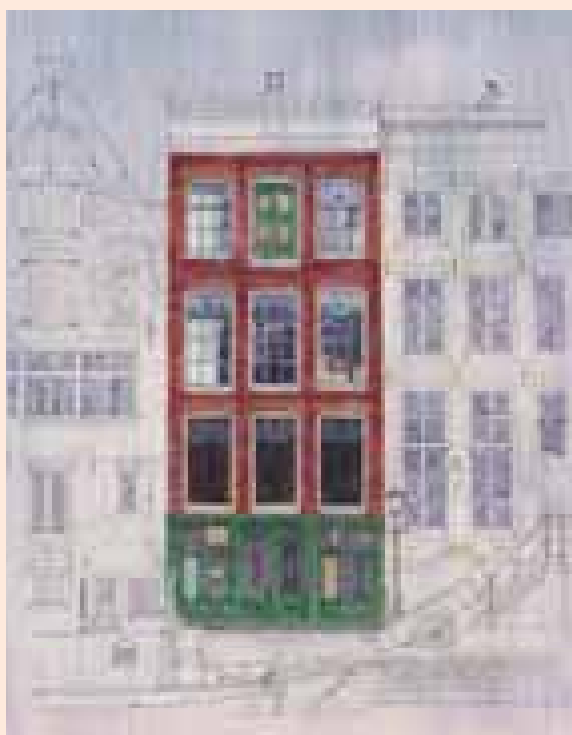
Hello (Helmut) Silberberg igazolványképe 1942-ből.

Prinsengracht 263

Ezen az 1949-es légi felvételen ki van emelve a Prinsengracht 263. szám alatti

épület első és hátsó traktusa. Ebben az épületben működtek Otto Frank cégei.

Előlnézet-hátulnézet

Otto Frank vállalati épületének utca-frontja. Balról egy bútorasztalos-műhely, jobbról egy tea- és élelmiszer-kereskedés a szomszédja.

Otto Frank vállalati épületének hátsó frontja. Anne néha a hátsó traktus padlásablakából nézi a gesztenyefát és a madarak röptét.

Bujkálás

Másnap reggel Annét már fél hatkor felkelti az édesanyja. Minél több ruhát magára kell vennie – nem mehetnek bőröndökkel az utcára, az nagyon feltűnő lenne. Anne egy csomó holmit magára húz: két inget, két nadrágot, egy ruhát, egy szoknyát... Majd megsül, ráadásul fülledt idő van, esik is.

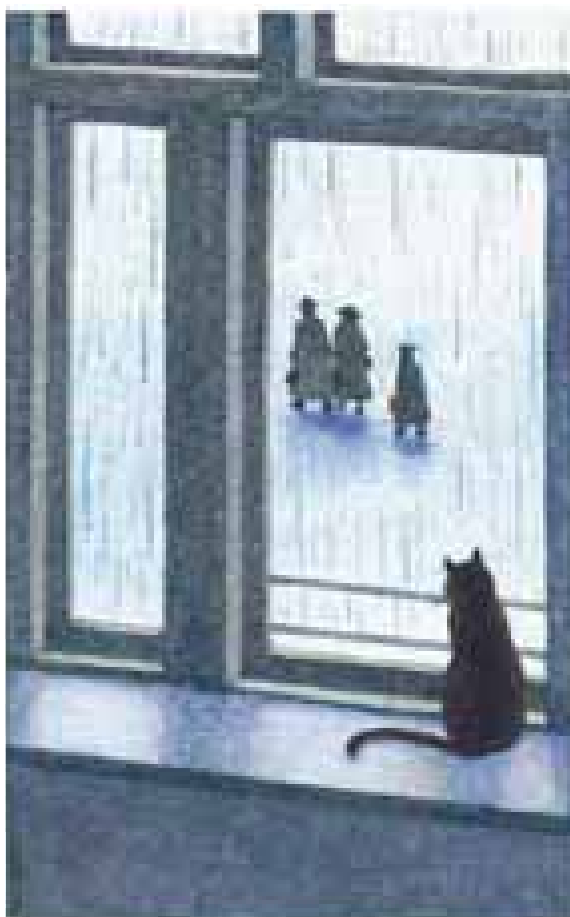
Annénak ott kell hagynia Moortjét, a macska nem jöhet velük. Egy levélkét hagynak a szomszédoknak, amelyben arra kérik őket, hogy gondoskodjanak Anne cicájáról. Edith egy cédulát is „ottfelejt” egy maastrichti címmel. Abban bíznak, hogy bárki találja is meg a papírt, azt fogja gondolni, ha Maastricht felé mennek, biztosan Svájc az úti céljuk.

Fél nyolckor Miep és Jan Gies állítanak be Margot-ért. Margot a kabátjáról már leszedte a sárga csillagot, és most elbicik-

lizik Miep után. Otto, Edith és Anne nem sokkal később szintén útnak indulnak. A táskájuk dugig tele van. Csak nehogy megállítsa őket valaki...

Anne útközben tudja meg, hová mennek. A rejtekhely az édesapja vállalatánál van. Egy óra gyaloglás után odaérnek. Miep már várja őket, és ajtót nyit nekik. Bőrig ázva, izzadtan lépnek be a házba.

Keskeny lépcsőn mennek fel a hátsó traktusba. Margot már ott van, halálra izgulta magát. Most végre fellélegezhetnek: útközben nem igazoltatták őket, épségben megérkeztek mindannyian. A hátsó traktusban egyelőre nagy a felfordulás. Telirakott dobozok, élelmiszerkészletek, bútorok, minden a legnagyobb összevisszaságban. Otto és Edith úgy tervezték, hogy csak július 16-án költöznek át a bújóhelyükre,

1942. július 6-án, hétfőn nem sokkal fél nyolc után Anne és szülei elindulnak a rejtekhelyükre. Anne soha többé nem látja viszont Moortjét.

de Margot behívója miatt mindent kapkodva kellett csinálniuk. A hátsó traktusban töltött első napok lázas rendezkedéssel telnek.

A szomszédoknak semmit sem szabad észrevenniük, ezért Otto és Anne azonnal függönyöket készítenek. Nem alkotnak remekművet, egyszerűen csak összevarrnak pár vászondarabot. Otto a sötétítőket is rendbe hozza. A megszállt Hollandiában előírás, hogy éjszakára el kell sötétíteni az ablakokat; nem szabad, hogy fény szűrődjön ki a házakból. Az utcai lámpák sem világítanak. Mindez arra szolgál, hogy a szövetségesek bombázói nehezebben tájékozódjanak, és ne találják meg az utat a német városok felé.

Annyi a tennivaló, hogy Anne csak napok múlva tud időt szakítani a naplójára. Egyik napról a másikra teljesen megváltozott az élete. Alig egy hete még iskolába járt, találkozgatott Hellóval meg a barátnőivel, és várta a nyári vakációt. Most meg az édesapja cégének épületében rejtőzködik, és az utcára sem mehet ki. Mennyi ideig kell itt maradnia?

Miep Gies, amint felfelé tart a hátsó traktus közös nappali-jához és konyhájához vezető meredek lépcsőn. Mouschi, Peter macskája figyel.

A van Pels család július 13-án érkezik meg a hátsó traktusba: Hermann, a felesége, Auguste és a fiuk, Peter. Anne már ismeri Petert. Ő is eljött hozzájuk a tizenharmadik születésnapján, és csokoládét hozott neki. De nem az esete; túlságosan unalmas és fél-szeg. Ő magával hozhatta a Mouschi nevű macskáját. Annénak nehezebb esik hozzá szokni az állathoz, hiányzik neki Moortje... Vajon rendszeren gondoskodnak róla a szomszédok?

Anne búcsúlevelet ír Jacqueline barátnőjének. Megfogadták, hogy írnak egymásnak, ha valamelyiküknek váratlanul el kellene mennie. De édesapja nem engedi elküldeni a levelet: túl veszélyes volna. Naplójában Anne arról ábrándozik, hogy választ kap Jacqueline-től, és ír is neki még egy levelet.

Anne minden fellelhető könyvet elolvas kedvenc íróijétól, Cissy van Marxveldtől. Van Marxveld regényeinek hősnője Joop ter Heul, aki a barátnőivel együtt izgalmas kalandokat él át. Anne a naplójában úgy tesz, mintha Joop ter Heul barátnői lennének a levelezőtársai: Marianne, Emmy, Pop, Phien, Conny, Louk, Kitty és Jet. Úgy ír nekik, mintha a saját barátnői volnának.

Fritz Pfeiffer érkezése után Margot egy szobában alszik a szüleivel.

Elsötétítés

A hátsó traktus lakói elfedik az ablakai-
kat. Napközben erre vitrázsüggönyök
szolgálnak (2). Így a fény bejut a helyisé-
gekbe, mégsem lehet belátni kintől.
Este sötét anyagból készült takarólapok-
kal teljesen elsötétítik az ablakokat (3).
A naplementétől napfelkeltéig tartó első-
tétítést a német megszállók kötelezővé is
teszik. Ha ugyanis semmilyen fény nem
mutatja a falvak, városok és ipari terüle-
tek helyét, a szövetséges bombázók
nehezebben képesek meghatározni az
útirányukat.

Anne és Fritz Pfeiffer volt szobája az ötvenes
években. Az ablakot még félig ellakarja
a vitrázsüggöny maradéka.

2

3

1

2

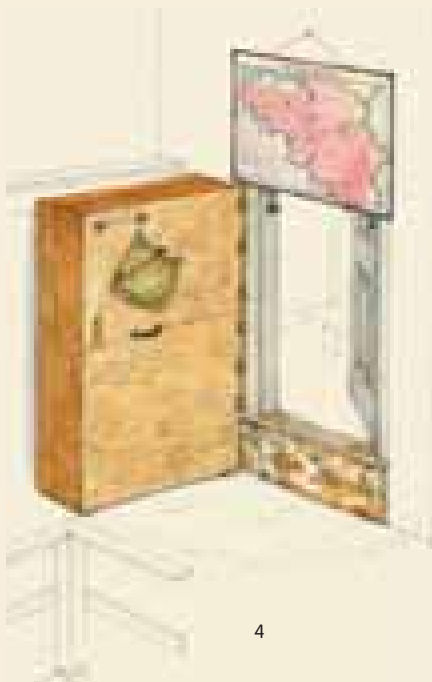

3

A könyvespolc

1942 augusztusában Victor Kuglernek az
az ötlete támad, hogy helyezzenek egy
könyveszekrényt a hátsó traktusba vezető
ajtó elé (1). Először is eltávolítják a küszöb
előtti lépcsőfokot. Az ajtó felső részét fa-

lemezzel takarják el (2). Az elfordítható
bútor fölé pedig egy Belgium-térképet
akasztanak. Azt a helyiséget, ahol
a könyveszekrény áll, úgy rendezik be,
mintha irodai irattár volna (3).

4

5

A könyvszekrény, 1954.

A könyvespolcot Bep Voskuijl apja építi meg, aki a vállalat raktárában dolgozik. Az elfordítható szekrény hátoldalán kallantyú található (4). A kallantyú felemelésével a segítők és rejtőzködők ki tudják

nyitni a szekrényt. A hátsó traktus lakóinak hozzá kell szokniuk ehhez az új „lakásajtóhoz”. Mivel sorozatosan beverik a homlokukat, pár nap után Peter védőpárnát erősít a lemezre (5).

„Segítenem kellett”

„Nem tehettem mást. Segítenem kellett: a barátaim voltak. A feleségemnek nem szóltam egy szót sem, nagyon beteg volt. Nem akartam még ezzel is nyugtalanítani, így hát otthon nem beszélhettem a dologról. A rejtőzködőknek teljesen megváltozott az életük. Meg se mukkanhattak, főleg napközben. De nekünk, segítőknek is feszültséggel, rettegéssel teli időszak kezdődött. A legnagyobb félelmünk az volt, hogy felfedezik a rejtékhelyet. Jól kellett »alakítanom« Otto Frank volt üzlettársa, az ügyfelek, a szomszédok előtt.”

Victor Kugler

Forrás: Anne Frank-ház,
Egy múzeum története,
Anne Frank-ház, 1999.

“

”

Victor Kugler 1944 körül.

De így együtt kicsit sokan vannak, úgyhogy végül kiválaszt közülük egyet: Kittyt. Ő lesz a barátnője, akihez a naplóbeli leveleit írja.

Anne számára az írás az egyedüli módja annak, hogy valakivel megossza, mi nyomja a szívét. Néha úgy érzi, megőrzik a felnőttek, akik folyton kisgyerekként kezelik. És még csak be sem vághatja az ajtót, nem toporzékolhat, nem rohanhat el csak úgy otthonról.

Anne arról is beszámol naplójában, mi történik odakint, a külvilágban. Az amszterdami hírek egyre aggasztóbbak. A zsidók sorra kapják a felszólítást, hogy jelentkezzenek a hatóságoknál. Aki nem teszi meg, azt az otthonából hurcolják el a nácik, többnyire éjszaka. A holland rendőrök is részt vesznek az akciókban. A hátsó traktus lakói minderről a segítőtől értesülnek. Anne azt is megtudja Bep Voskuijltól, hogy egy osztálytársát, Betty Bloemendalt már elvitték. Annét megdöbbeníti a hír, és úrrá lesz rajta az aggodalom: vajon mi lehet a barátnőivel?

A bujkálók másik hírforrása a rádió, amely lent áll az igazgatói irodában. Amikor elő-

ször hallgatják a híreket, Annénak a torokban dobog a szíve. Mi van, ha meghallják a szomszédok? Szeretne minél előbb viszszaemenni a biztonságos hátsó traktusba. Később hozzászokik, hogy este és hétvégén az épület más részeibe is átmehetnek. Egy idő után még fel is villanyozza, hogy kis időre elhagyhatja a szűkös rejtékhelyet.

Szeptemberben Miep Gies megkérdezi Otto Frankot, nem csatlakozhatna-e hozzájuk nyolcadikként egy közös ismerősük, Fritz Pfeiffer. A bujkálók és segítők együttesen úgy határoznak, befogadják a férfit. Margot egy szobában alszik majd a szüleivel, Fritz Pfeiffer pedig Anne mellé költözik be. Otto szerint ez lesz a legjobb beosztás.

1942. november 17-én megérkezik a nyolcadik lakó, Fritz Pfeiffer. Anne eleinte kedves embernek látja, de aztán egyre többet bosszankodik az új szobatárs miatt. Fritz Pfeiffer minduntalan megjegyzéseket tesz a viselkedésére, ráadásul mindent egyből elmond az édesanyjának. Anne sokat szenved tőle.

Szerencsére vidám pillanatok is akadnak a hátsó traktus életében. A rejtőzködők éle-

Victor Kugler beszámol a külvilág legfrissebb híreiről.

tükben először Mikulás-ünnepet tartanak. Segítőik ajándékokat vesznek nekik, és tréfas versikékkal lepik meg őket. Aznap szép, hangulatos este után térnek nyugovóra.

Otto és Edith előre végiggondolták, mivel töltik majd az időt a rejtekhelyen. Tankönyveket szereztek be, Otto órákat tart Margot-nak, Annénak és Peternek. Ezenkívül hétről hétre újabb könyvtári könyveket hoznak nekik a segítők. Anne egyiket a másik után olvassa ki. Amikor olvas, nem érzi olyan unalmasnak az életét. A rejtőzködők tisztában vannak vele, hogy csak úgy fogják kibírni a szűk lakótérben, ha szigorú napirend szerint élik az életüket. Rádásul szigorú biztonsági szabályokat kell betartaniuk, hiszen a legkisebb nesz is veszélyt hozhat rájuk. Odalent, a cég raktárában olyanok is dolgoznak, akik nincsenek beavatva. Nem szabad észrevenniük, hogy a hátsó traktusban lakik valaki.

A vécé lefolyócsöve a raktáron át vezet. Van reggelente egy fél óra, amikor a raktári személyzet már megkezdte a munkát, a segítők viszont – a cég irodai dolgozói – még nem érkeztek meg. Ezekben a kritikus percekben a rejtőzködőknek a szokottnál is

csendesebbnek kell lenniük, így a vécét sem húzhatják le. A segítők érkezése után időnként már használhatják a vécét. A raktárosok ilyenkor nyilván azt gondolják, hogy az iroda lefolyójából jönnek a zajok.

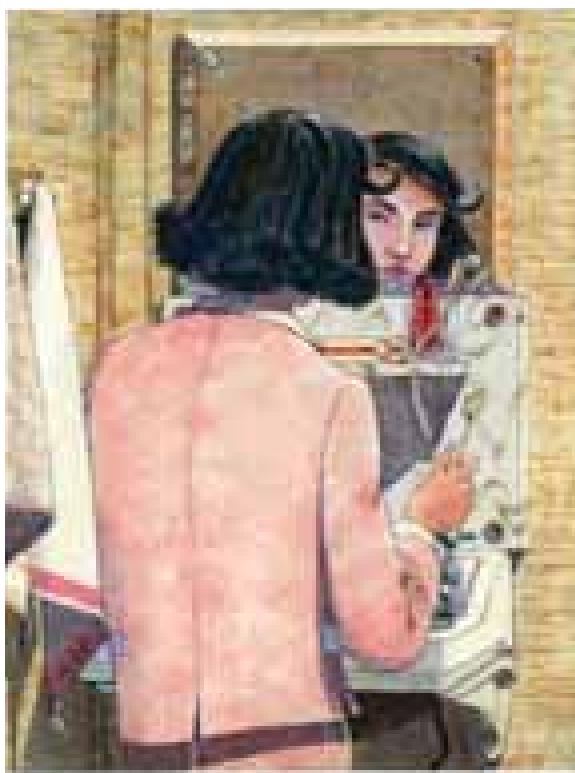
A rejtőzködők egész nap posztópapucsban járnak, és napközben csak halkan beszélhetnek egymással. Alig várják, hogy eljőjön az ebédszünet ideje; ilyenkor a raktári dolgozók hazamennek ebédelni, segítők pedig gyakran átnéznek hozzájuk a rejtekhelyre, hogy együtt étkezzenek, és közben elbeszélgessenek kicsit. Ez a nap legkellemesebb része.

A segítők a rejtőzködők minden szükségletéről gondoskodnak. És nyolc emberre bizony nagy mennyiségeket kell beszerezniük. Szerencsére ismernek környékbeli boltosokat – péket, henteset, zöldségest –, akikben megbízhatnak.

Lassan elmúlnak a sötét téli napok, kitavasodik. Anne 1943. június 12-én ünnepli a tizennegyedik születésnapját. Ez az első születésnapja a hátsó traktusban, ahonnan már majdnem egy éve ki sem mozdult. Kap egy csomó édességet és egy vastag könyvet

Két vécé van: egy a második emeleti rejtekhelyen és egy az első emeleten, az irodák mellett. A lefolyócső a raktáron át vezet.

Este a rejtőzködők egymás után használják a mosdót. Annénak a kilenc és fél tíz közötti időszak jut.

Félt-e Anne a hátsó traktusban?

Amíg a hátsó traktusban laknak, Anne egész idő alatt attól fél, hogy felfedezik őket. Naplójában így ír erről az érzésről: „az egyik nap nevetgélünk elrejtőzésünk humoros oldalán, de a következő nap és még sok-sok napon át ismét félünk, és arcunkra kiül a szorongás, az idegesség és a kétségbeesés.” Anne a légi csaták, a lezuhanó repülőgépek és a bombák miatt is aggódik. Ha tűz ütne ki, hová is menekülhetnének? Néha egészen közeliek a becsapódások. 1943 júliusában a szövetséges bombázók egy észak-amszterdami üzemet vesznek célba. A rejtőzködők tehetetlenül és félelemtől reszketve várják, mi történik. A gyárat nem találják el, de a bombák egy lakónegyedre hullanak. Kétszáz ember leli halálát a romok között. 1944 márciusában szövetséges repülők támadják az ijmuideni kikötőt. A dőrej egész Amszterdamig elhallatszik.

A szövetségesek bombázzák IJmuiden gyárait és kikötőit. 1944. március 26.

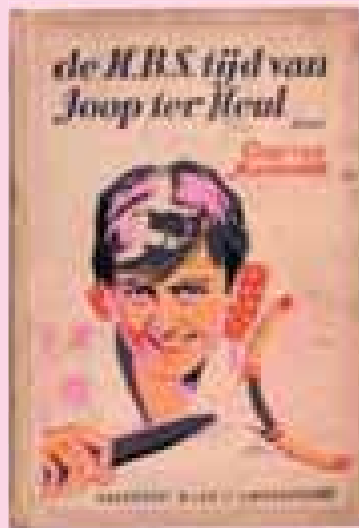

Elpusztított lakóházak Észak-Amszterdamban az 1943. július 17-i bombatámadás után.

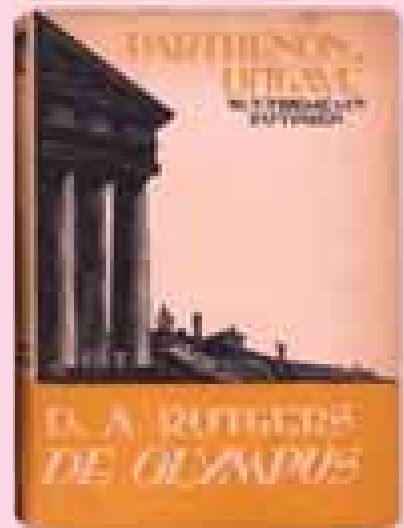

Unatkoztak-e a bujkálók?

Anne azt írja a naplójában, hogy különösen a vasárnapok unalmától szenved. Ilyenkor nem tart nyitva a cég, úgyhogy a segítők sem néznek be hozzájuk. Persze próbálják minél jobban elfoglalni magukat. A háztartási teendők – főzés, mosogatás, takarítás – mellett a rejtőzködőknek bőven marad idejük olvasásra és tanulásra. Anne szülei magukkal hozták a hátsó traktusba Anne és Margot tankönyveit. A segítők pedig további olvasnivalóról is gondoskodnak: könyveket, újságokat, magazinokat hoznak a rejtőzködőknek, sőt Bep Voskuijl a saját neve alatt levelező tanfolyamokra íratja be Margot-t és Fritz Pfeiffert. Este és hétvégente a lányok olykor az irodai munkába is besegítenek.

Anne kedvenc írója Cissy van Marxveldt, a Joop ter Heul-könyvek szerzője. Ezt a sorozatot Anne valósággal ronggyá olvassa. Végül a naplóbeli levelek zömét is könyvhez, a főszerrelő egyik barátójéhez írja.

1943. június 12-e Anne első születésnapja a bűvőhelyen. Most lesz tizenöt éves. Egy érdekes könyvet kap ajándékba, amely a görög-római mitológiáról szól.

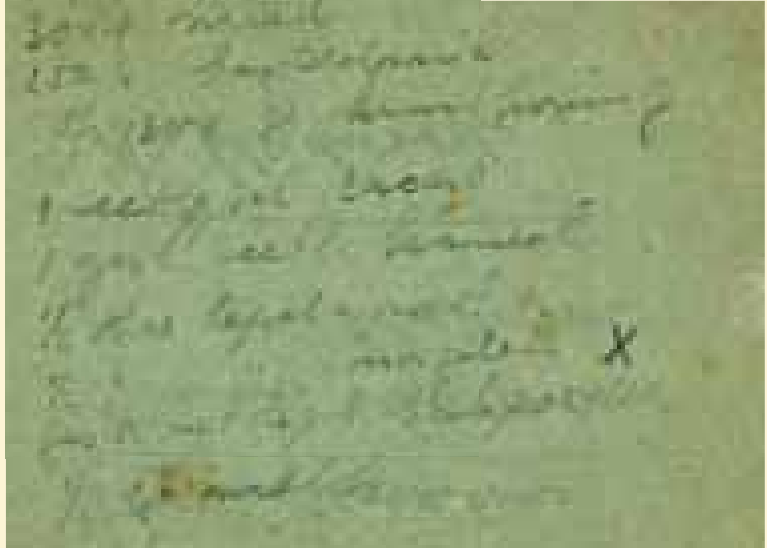

Hogyan jutottak a rejtőzködők új ruhákhoz és más holmikhoz?

Enni- és innivalóval, ruhával, könyvvel és minden egyébvel, amire szükségük van, a segítők látják el a rejtőzködőket. Őtük közül négyen az utca felőli épületrészben dolgoznak, a Frank-cégek ügyeit intézik. A napi beszerzéseket többnyire Miep Gies és Bep Voskuijl bonyolítja. „Miep tisztára olyan, mint egy málhás ló, agyoncipeli magát” – írja Anne a naplójában.

Johannes Kleiman és Victor Kugler vezetik a vállalatot. Akkor is ők segítenek, ha valamilyen probléma adódik a rejtékhelyen. Például amikor bolhák szállják meg a hátsó traktust, Johannes Kleiman szórja ki a rovarirtó port. Victor Kuglerre hárulnak a pénzügyi feladatok. A cég bevételeinek egy részét nem könyveli, hogy az így fennmaradó összeget a bujkálók szükségleteire fordíthassák. Jan Gies, Miep férje nem az irodában dolgozik, de ő is kiveszi a részét a teendőkből. Jan

az ellenállás tagja, ő szerzi be az élelmiszer- és egyéb jegyeket. Ezek nélkül nem tudnának hozzájutni a jegyre osztott árucikkekhez.

A háború után Miep a kabátzsebe mélyén talált egy bevásárlólistát a henteshez, amelyet Hermann van Pels írt. A képen a ceili hátoldala látható, ahová Miep egy sütemény receptjét jegyezte fel.

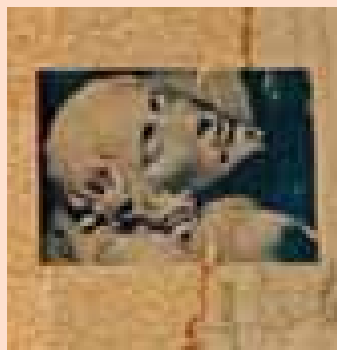
Anne képei

Anne eleinte kopárnak és ridegnek érzi a hátsó traktusbeli szobáját. Úgy teszi lakályosabbá a helyet, hogy mindenfelét kiragaszt a falra: képeket, képeslapokat, sőt édesapja cégének, az Opektának a hirdetéseit is. Anne arról ábrándozik, hogy egyszer majd hollywoodi filmsztár lesz. Tell is ragaszt egy egész falat filmcsillagok fotóival. De ahogy idősebb lesz, más dolgok kezdik érdekelni, és bizonyos képeket már gyerekesnek talál. Eltervezi, hogy később művészettörténetet tanul, és aztán újságíró vagy író lesz. Ekkoriban Leonardo da Vinci- és Rembrandt-művek reprodukcióit ragasztja a régi képek fölé.

Egy restaurálás alkalmával derült ki, hogy a Michelangelo szobrát ábrázoló fotó alatt egy másik kép rejtőzik.

Képekkel tele ragasztotta fal Anne szobájában. Jobb oldalon még ott az Opekta-reklámlapok.

Michelangelo alkotását Anne két korabeli filmsztárral, Rosemary és Priscilla Lane foltjára ragasztotta.

a görög-római mitológiáról. Édesapja egy szép születésnapi verssel köszönti fel.

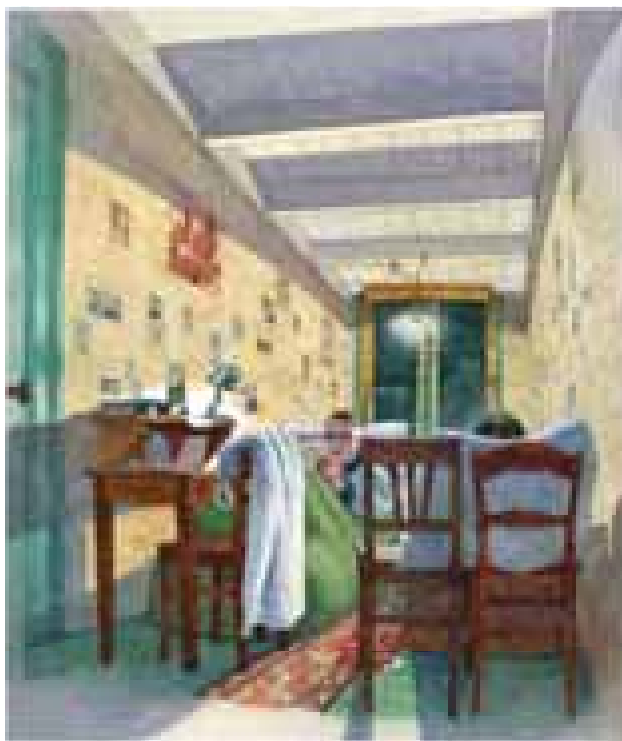
Anne mindennél jobban szeret írni. Legfontosabb számára a naplója, de rövid kis történeteket is ír, és ha valamelyik könyvében érdekesnek talál egy-egy részt, azt is kimásolja magának. Anne történetei az iskolás élményeiről vagy a hátsó traktusbeli eseményekről szólnak; de van, hogy éppen mesét ír, szabadjára engedve a képzeletét. Belekezd egy regénybe, amelynek a Cady élete címet adja, és amely az édesapja életét dolgozza fel. Ezt azonban pár fejezet után abbahagyja. Érti, hogy a regényírás-hoz még nincs kellő tapasztalata.

Írásszenvedélye miatt Anne egyszer Fritz Pfeifferrel is összekap. Szeretne odaülni a szobájukban álló asztalkához, de a férfi is igényt tart a helyre. Fritz spanyolul tanul, az a terve ugyanis, hogy a háború után kivándorol Chilébe. Anne udvariasan megkéri, hogy osszák be igazságosan az időt, de Fritz elzárkózik. Miután Anne másodszor is hiába kéri, apjához fordul segítségért. Otto beszél Fritzcel, aki végül enged: heti két délután Annéé lehet az asztalka.

Annénak nem könnyű a hátsó traktusban. Hiányzik neki Holländer nagymama, és Hannah sorsa is nyugtalanítja. Talán koncentrációs táborba vitték, ahogy a többi barátnőjét is... Nem segíthet nekik, csak imádkozhat értük. De a hitéből vigaszt és erőt merít.

Anne hiába írja a naplóleveleket Kittyhez, vágyik rá, hogy valakivel végre igazából is beszélhessen mindarról, ami foglalkoztatja. Mi volna, ha kísérletet tenne Peterrel? Este felkeresi a szobájában. Nem kell hozzá sok, máris elmerülnek a beszélgetésben. Beszélnek mindenről: a szüleikről, az álmaikról, a szerelemről. Nem gondolta volna, hogy ezzel az unalmas flúval ilyen jól megértik egymást.

Peter és Anne egymásba szeretnek. Egy este szorosan egymás mellett ülnek, és életükben először megcsókolják egymást. Az első csók! A következő hetekben egyre többet üldögélnek a padláson, mert ott nagyobb szabadságuk van. Anne úgy érzi, nincs jobb dolog a világon, mint Peter karjaiban feküdni. Néha mégis elbizonytalanodik: nem történt túl gyorsan ez az egész? És mit szólnak majd hozzá a szülei?

Anne és Fritz Pfeiffer nehezen férnek meg a kis szobácskában.

Anne olykor kiles az iroda utcára néző ablakán.

Édesapjának beszámol a barátságról, de azt még neki sem meséli el, hogy szerelmesek egymásba Peterrel. Otto először semmi rosszat nem lát a dologban, később azonban megváltoztatja a véleményét. A hátsó traktusban egész mások a körülmények, mint a rendes világban. Odakint Anne más fiúkkal és lányokkal is találkozhatna és eljárhatna szórakozni. Ezért aztán, véli Otto, helyesebb volna, ha Anne kevesebb időt töltene Peterrel. Mi van, ha összevesznek? Már így is elég bonyodalmas az életük.

De Anne nem hallgat rá, továbbra is átjár Peterhez. Amikor pedig Otto kérdőre vonja, megharagszik. Hosszú levelet ír az édesapjának. Kikéri magának, hogy úgy bánjon vele, mint egy kisgyerekekkel. Gyorsabban felnőtté érett, mint más lányok, írja, és ez a saját érdeme. Nem kapott támogatást a szüleitől. Egyszerű hát a kérdés: vagy bízik meg benne az apja, vagy tiltsa meg neki, hogy feljárjon Peterhez.

Otto megbántódik a levélen. Hosszan elbeszélget róla Annéval. Nem érti a szemrehányásait. Hiszen mindig támogatták őt Edithtel, és a legjobbat akarták neki. Hon-

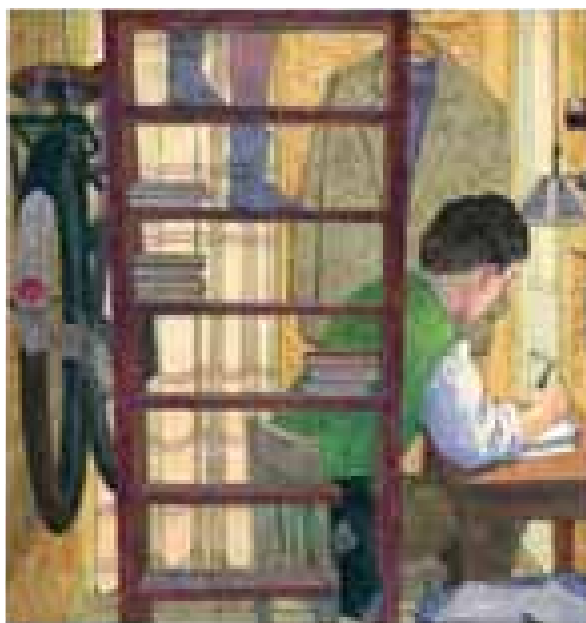
nan veszi, hogy mindent egyedül kellett elérnie? Anne rádöbben, hogy túl messzire ment, elvetette a súlykot, és elszégyelli magát.

1944 tavaszán a holland kormány egyik minisztere beszédet mond az *Oranje Rádióban* – így hívják az Angliában működő holland rádióadót –, és bejelenti, hogy a háború után össze fogják gyűjteni a német megszállás alatt íródott leveleket, naplókat és más dokumentumokat. Így nyoma maradna annak, hogy mit éltek át az emberek a háború éveiben. A hátsó traktus lakóinak mindjárt Anne naplója jut eszükbe, de Annénak is szöveget üt a fejébe a felhívás. Hosszas fontolgatás után májusban elhatározza, hogy igazi könyvet fog írni a hátsó traktusban eltöltött időről.

Leendő könyvéhez a naplója szolgál forrással. De magát a naplót is átdolgozza; új, részletesebb változatot ír. Egyes részeket kihagy, mert úgy véli, túlságosan magánjellegűek, vagy éppenséggel nem elég jók. Már ki is találta a címet: *A hátsó traktus*. Legdédelgetettebb álma, hogy a háború után újságíró és híres író nő lesz.

Anne a padlásablakon át nézi a nagy gesztenyefát, az eget és a madarakat.

Peter szobájában található a padlástlépcső, ezért Anne „átjárószobának” nevezi a helyiséget. Titokban irigykedik is Peterre, amiért elvonulhat a többiekől.

Az első emelet

Közvetlenül a búvóhely alatt, az első emeleten található Otto Frank irodája a vele szomszédos konyhával. Hétvégenként a lakók néha ebbe a konyhába járnak mosakodni. Ez az egyetlen hely az épületben, ahol melegvíz-csap van.

Az irodai konyha, 1954.

A harmadik emelet

A hátsó traktus harmadik emeletét a van Pels család lakja. Auguste és Hermann van Pels hálószobája szolgál egyúttal közös nappaliként és konyhaként is. 1943 nyarán a bujkálók itt helyezik el az újonnan szerzett rádiókészüléküket. Ettől kezdve esténként és hétvégente híreket és zenét is hallgathatnak.

A hátsó traktus konyhája, 1954.

A második emelet

A hátsó traktus második emeletén helyezkedik el az a két kis szoba, ahol a Frank család és Fritz Pfeiffer lakik. Itt van a mosdó és a vécé, amelyen nyolcan osztoznak.

Anne Frank és Fritz Pfeiffer szobája, 1954.

A padlás

Anne gyakran megy fel a padlásra egyedül, mert ott kinyithatja résnyire az ablakot, és friss levegőt szippanthat. Amikor Anne és Peter egymásba szeretnek, ez lesz az egyetlen hely a hátsó traktusban, ahol kettesben lehetnek, külön a felnőttektől.

A hátsó traktus padlósa, 1954.

Annében kissé csillapodik a szerelem, eltávolodik Petertől. A fiúból sem lett az a barát, akire úgy vágyott. Azt remélte, vele majd megoszthatja a legmélyebb gondolatait és érzéseit, de csalódnia kellett. Anne egyébként azt is fájlalja, hogy az édesapja olyan keveset mesél magáról. Emiatt aztán ő sem hajlik arra, hogy megnyíljon előtte.

1944. június 5-én a hátsó traktus lakói fantasztikus híreket kapnak. Szövetséges katonák ezrei keltek át Angliából a Csatornán, és szálltak partra a francia oldalon. Minden megszállt országot fel akarnak szabadítani, és le akarják győzni a náci Németországot. Németország harapófogóba kerül: keletről a szovjetek támadják, nyugatról az amerikaiak, angolok, kanadaiak és más szövetségesek. Október végén Anne talán már újra járhat iskolába, mondja Margot. Hihetetlen!

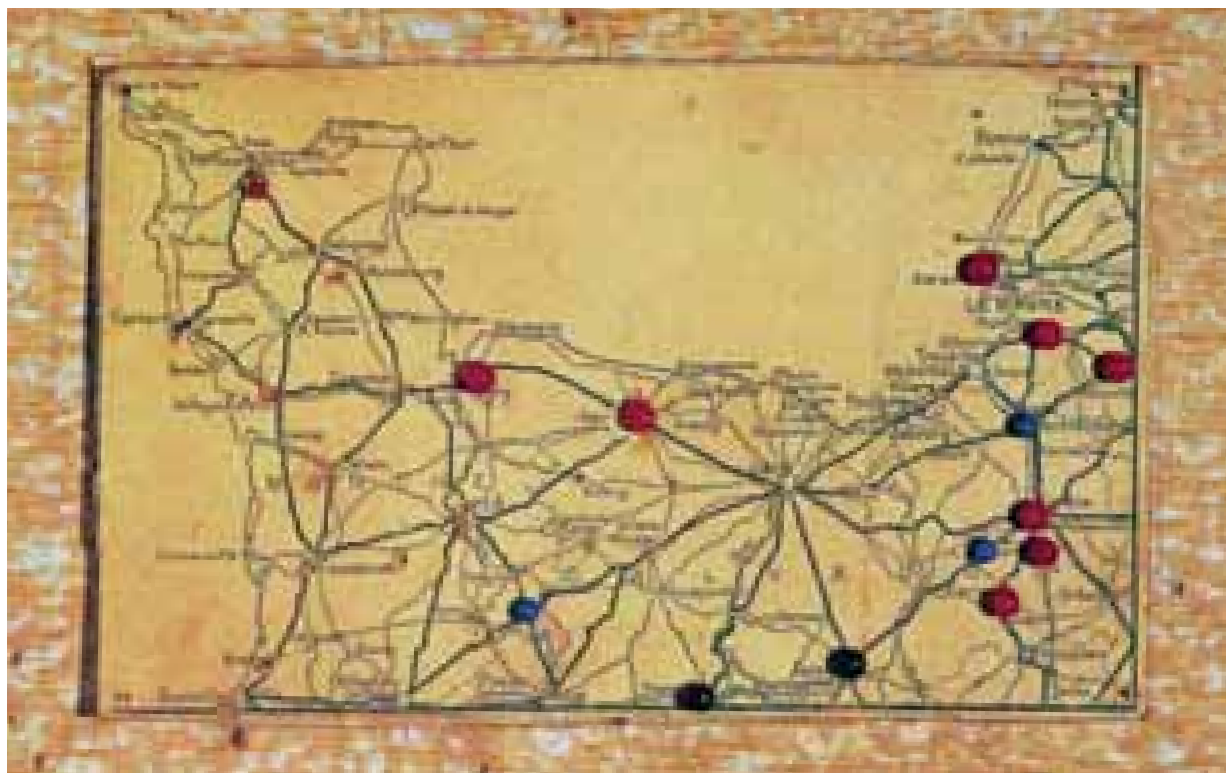
Anne egyre kevesebb figyelmet szentel naplójában a hátsó traktus mindennapjainak és a háborús híreknek. Ehelyett inkább saját magán gondolkodik. Miért viselkedik másképp, ha mások is ott vannak? Olyankor sokkal felszínesebb, pedig képes ő komoly is lenni, és ezt az oldalát sokkal szebb-

nek és kedvesebbnek tartja. Tulajdonképpen nagyon jól tudja, milyen akarna lenni, mégsem sikerül megváltoznia.

1944. augusztus 4-e olyan napnak indul, mint az összes többi. A rejtőzködők felkelnek, megreggeliznek, és nekilátnak a szokásos tevékenységeiknek. De hirtelen dobogást és zörgést hallanak, majd kinyílik a hátsó traktus ajtaját takaró forgószekrény!

Edith és Margot Victor Kuglert látják felbukkanni az ajtóban. Mögötte három pisztolyos ember lép be Otto, Edith és Margot Frank szobájába. Egyikük a német rendőrség egyenruháját viseli. Edith elsápad, Margot csendesen sírni kezd. Anne és Fritz Pfeiffer előjönnek a szobájukból.

A másik két férfiről kiderül, hogy civil ruhás holland rendőrök. Felkapaszkodnak a lépcsőn, és lekísérik a többieket is. „Wo sind Ihre Wertsachen?” – kérdi a német rendőr. Otto elárulja, hol tartják az értéktárgyaikat. A férfi felemeli Otto aktatáskáját, és kirázza a tartalmát. Anne ebben a táskában őrzi a naplófeljegyzéseit. Most látja, ahogy a földre hullnak a papírai.

A rejtőzködők térképre tűzött gombostűkkel követik a szövetséges erők előrenyomulását az 1944. június 6-i franciaországi partraszállás után.

A naplója! Minden munkája! De a német rendőr ügyet sem vet Anne naplójára; az ékszereket és a pénzt visszatömi az üres aktatászába.

„Szedjék a cókókjukat – parancsolja. – Öt perc múlva itt legyen mindenki.”

A rejtőzködők csüggedten nekilátnak, hogy összepakolják a hátizsákjukat. Amikor a német rendőr körülnéz, megakad a szeme egy szürke színű német katonaládán, rajta Otto nevével és tartalékos hadnagyi rangjával. „Hát maga hogy jutott hozzá ehhez?” – kérdi. „A német hadsereg tisztje voltam...” – hangzik a felelet. A rendőr nagyot néz, hogy Otto Frank zsidó létére a német hadseregben harcolhatott az első világháborúban, ráadásul tisztként!

A két férfi szóba elegyedek. Otto elmondja a rendőrnek, akit Karl Josef Silberbauernek hívnak, hogy a két család több mint két éve bujkál a hátsó traktusban. Silberbauer nem akarja elhinni. Otto erre megkéri Annét, álljon oda a tapétára húzott ceruzavonások elé. Így Silberbauer is láthatja, mekkorát nőtt az ott töltött idő alatt.

Az egyik holland rendőr intézkedik, hogy rabszállító autót küldjenek értük. Nem számítottak ennyi rejtőzködőre, és a segítőket, Johannes Kleimant és Victor Kuglert is be kell vinniük. Amikor megérkezik a kocsi, sorban egymás után lemennek a lépcsőn. 761 bent töltött nap után most először lépnek ki az utcára. Meleg nyári nap van.

Két segítőjüket, Miep Giest és Bep Voskuijl nem tartóztatják le. Amikor a rendőrök berontottak, Kleiman nyomban elküldte Bepet az irodából azzal az ürüggyel, hogy vigye el a tárcáját egy ismerősnek. Bep minden gond nélkül el tudta hagyni az épületet. Miepnek Kleiman azt mondta, semmi képp se vallja be, hogy tudott a rejtőzködőkről.

A rejtőzködőket és két segítőjüket beültetik egy zárt rabszállító kocsiba. Otto Frankot különösen lesújtja, hogy Kleimant és Kuglert is letartóztatták. Súlyos büntetés jár ugyanis a zsidók bűjtatásáért. Kleiman azonban megnyugtató: „Az én választásom volt, és nem bántam meg.”

Beviszik őket a német rendőr-főkapitányságra, ahol mindannyiukat kihallgatják:

A letartóztatás után Anne papírai a rejtőhely padlóján hevernek. Így talál rájuk Miep Gies és Bep Voskuijl.

Ceruzavonások a falon

Otto és Edith Frank a saját szobájuk falán jelölgetik, mennyit nőttek a lányok a hátsó traktusban töltött hónapok alatt. Margót már nem sokat nő; tizenhat éves, amikor beköltöznek. Nem is mérik, csak kétszer; az ő vonalkái láthatók a jobb oldalon. Anne gyakrabban méredzkedik, ő még javában fejlődésben van. A ceruzavonások mellett a dátumot is feltüntetik: 1942. szeptember 18. és 1944. július 29. között tizenhárom centimétert nőtt.

Ki árulta el Anne Frankot?

Erre a kérdésre rövid a válasz: a mai napig nem tudni, ki volt az. A háború után több vizsgálatot is indítottak ez ügyben, de egyik sem vezetett eredményre.

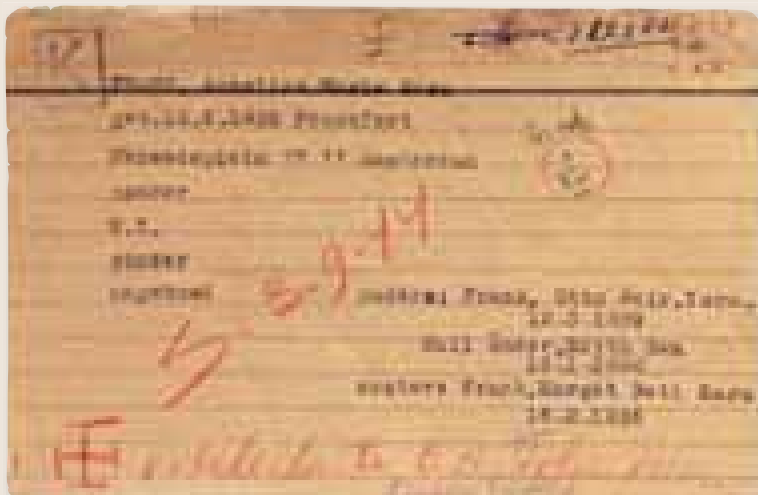
A hátsó traktus aljaját takaró könyvszekrény.

„Mindig együtt voltak”

„Láttam Westerborkban Anne Frankot és Peter van Pelst. Mindig együtt voltak. [...] Anne szép volt ott Westerborkban, úgy ragyogott, hogy abból még Peterre is jutott valami. [...] Azt talán mégsem mondanám, hogy ragyogott a szeme. De volt benne valami meleg izzás, tudja? És a mozdulataiban is annyi szabadság volt, meg abban, ahogy nézett, hogy el kellett tűnődnöm magamban: »Hát lehet, hogy boldog?« Igen, Anne boldog volt Westerborkban, bármennyire furcsa is, hiszen nehéz életünk volt a táborban.”

Rosa de Winter

Forrás: Ernst Schnabel,
Footsteps of Anne Frank,
Southbank Publishing, 2015.

Az amszterdami Zsidó Tanács nyilván-
tató lapja Anne Frank adataival. Jobbra
fent ez áll: „8.8.44, Wbk” (Westerbork)
és „B. 67” (67-es barakk). A háború után
a Vöröskereszt ilyen kártyák alapján
próbálta kideríteni, mi lett a deportáltak
sorsa.

“

”

Az auschwitz-birkenai koncentrációs
tábor főkapuja, 1945.

?

Mi a különbség a koncentrációs tábor és a megsemmisítő tábor között?

A háború alatt a nácik a megszállt Len-
gyelországban megsemmisítő táborokat
hoznak létre: ilyenek Belzec, Sobibór
és Treblinka. A koncentrációs táboroktól
eltérően itt a foglyokat röviddel az érke-
zésük után meggyilkolják. A sobibóri
megsemmisítő tábor gázkamráiban több
mint 30 ezer hollandiai zsidó férfit, nőt
és gyereket ölnek meg. A koncentrációs

táborokban a legtöbb fogoly halálát a
nehéz munka, bántalmazás, véghime-
rűtség, betegség okozza. Vannak olyan
táborok is, amelyek mindkét szerepet be-
töltik: ezek közül a legismertebb Ausch-
witz, amely koncentrációs és megsemmi-
sítő táborként is működik.

tudnak-e még helyekről, ahol zsidókat bújtatnak? Nem tudnak ilyenről. Másnap átviszik őket a gyűjtőfogházba, ahol külön cellákba terelik a nőket és férfiakat. A segítőket kihallgatás után továbbszállítják egy másik börtönbe. A bujkálókat pár nappal később kora reggel kiviszik az amszterdami főpályaudvarra, ahol már vár rájuk egy vonat.

Rendes személyvonatra kell felszállniuk, de a fülkeajtók kulcsra záródnak. Anne nem mozdul el az ablak mellől. Annyi év után először jár a városon kívül. Learatott gabonamezők, zöldellő erdők, aprócska falvak suhannak el előtte. Egy óra utazás után a vonat megérkezik Westerborkba, a Drenthe tartománybeli koncentrációs táborba. A rejtőzködőket a „bűntényesek” közé sorolják.

A bűntényesek a tábor elkülönített részében élnek. Szigorúbb az őrizetük, nem érintkezhetnek más foglyokkal, nem levelezhetnek a családtagjaikkal és a barátaikkal, és csomagot sem kapnak. A férfiakat és a nőket egymástól elválasztva helyezik el a büntetőbarakkokban. Be kell adniuk a ruhájukat és a cipőjüket,

helyettük facipőt, piros vállrészes, kék overallt kapnak. Az overallon sárga csillag, közepén a „zsidó” szóval. A férfiak sapkát is kapnak.

Westerborkban ekkortájt több mint négyezer fogoly tartózkodik. Mindannyiuknak dolgozni kell, például lelőtt repülőgépek darabjait válogatják szét. Edith, Margot és Anne a villanyelemekhez kerül. Régi elemeket kell szétszedniük, amelyeknek újrahasznosítják az alkatrészeit. Mindezt napi tíz órában. A foglyok feketék, szutykosak az akkumulátorokban lévő szénrúdtól és kátránytól, köhögnek a portól. Sovány vigasz, hogy munka közben legalább néhány szót tudnak váltani egymással.

Este találkozhatnak egymással a nők és a férfiak; Anne viszontlátja az édesapját és Petert. A bűnhelyükön eltöltött hosszú hónapok után a hátsó traktus lakói most újból beszélgethetnek másokkal is. Ekkor hallják a legfrissebb háborús hírt: augusztus 25-én a szövetségesek felszabadították Párizst. Vajon Hollandia mikor kerül sorra? Megtudják azt is, hogy Westerbork „átmeneti tábor”, ahonnét foglyokkal teli vonatok indulnak tovább Európa keleti

Zsidó foglyok poggyászaikkal egy vonat mellett a westerborki átmeneti táborban, 1943.

Westerbork látképe. 1942 júliusa és 1944 szeptembere között 107 ezer zsidó foglyot szállítottak tovább különböző koncentrációs és megsemmisítő táborokba. A háború után csak ötezren tértek vissza közülük.

vidékeire. A bűntényesek többnyire az első szállítmányba kerülnek.

1944. szeptember 2-án névsort olvasnak a büntetőbarakkban: akik a nevüket hallják, azokat másnap felszállítják a keletre induló vonatra. A legtöbb barakkbeli fogoly köztük van, így a hátsó traktus lakói is. Több mint ezer embernek – férfinak, nőnek és gyerekeknek – kell felkészülnie az indulásra. Hogy fiatalok-e vagy öregek, betegek-e vagy egészségesek, nem számít. Aki szerepel a listán, annak mennie kell.

Másnap reggel a bűntényes foglyok beszo-
gáltatják a sapkájukat, kezeslábasukat,
facipőjüket, és visszakapják a saját ruhái-
kat. Hosszú sorokban várakoznak az in-
dulásra kész szerelvény mellett. Ezúttal
nem személyvonat várja őket, hanem mar-
havagonok. A vagonokban, amelyeken
hetven-hetven fogoly osztozik, két hordó
áll: az egyikben ivóvíz van, a másik a szük-
ségük elvégzésére szolgál. Otto, Edith, Mar-
got és Anne egy vagonba kerülnek. Rájuk
csukják a tolóajtót, majd egy vasrúddal
elreteszelik kívülről. Az örök külön utaz-
nak, személykocsikban.

A foglyoknak sejtelmük sincs, hová tartá-
nak, és mennyi ideig tart az útjuk. Az ivóví-
zük csakhamar elfogy, a vécének használt
hordó orrfacsaró bűzt áraszt. Az emberek
holtfáradtan dőlnek egymásnak; annyi
helyük sincs, hogy lefekhessenek. A vonat
egyszer csak megáll, és az örök kirabolják
a foglyokat. Mindenkinek oda kell adnia a
pénzét és az ékszereit.

Még Hollandiában jár a vonat, amikor egy
másik vagonban nyolc fogoly kétségbeesett
kísérletet tesz a szökésre. A tábori műhely-
ből kicsempészték és titokban magukkal
hoztak egy fűrőt és egy fűrészket. A szerszá-
mokkal lyukat vágnak a vagon hátsó falába,
a padló közelében, és egymás után kivetik
magukat a mozgó vonatból. Hárman súlyo-
san megsérülnek, és kórházban kötnek ki.
Az ellenállók segítségével azonban heten
közülük életben maradnak. A vonat megy
tovább kelet felé.

Három nap múlva a vonat hirtelen megáll.
Éjszaka van. Az ajtókat félrehúzzák. Oda-
kint kék-szürke csíkos rabruhát viselő fér-
fiak ordítanak furkósbottal a kezükben:
„Aussteigen, schnell, schneller.” Kápok,
vagyis olyan foglyok, akik fegyőri teendő-

Részlet az 1944. szeptember 3-i
transzport névsorából Otto,
Edith, Margot és Anne Frank
nevével. A hátsó traktus mind
a nyolc lakója ugyanazzal a
transzporttal került a megszállt
Lengyelországban működő
auschwitz-i táborba.

Tábla a Westerbork és Ausch-
witz között közlekedő vonat
oldalán. A felirat szerint egyet-
len kocsi sem maradhat
Auschwitzban, az egész szerel-
vénynek vissza kell mennie
Westerborkba.

Az auschwitzi szelekció

Zsidó nők és férfiak sorakoznak egymástól elválasztva az auschwitz-birkenau-i peronon. Jobbra a nők és a gyerekek, balra a férfiak. A náci orvosok már készen állnak, hogy elvégezzék a szelekciót: vagyis eldöntik, melyik fogoly alkalmas munkára, és ki az, akivel rögtön végezni kell.

A képen balról a harmadik a tizenhárom éves Irene Fogel. Irenét munkára választják ki. Nyolctagú családjukból csak a nővére, Serena és ő éli túl Auschwitzot. A szelekcióra várókat az a náci fotós fényképezte le, aki a foglyok igazolványképét készíti Auschwitzban. 1944 májusában

vagy júniusában lépcsről lépcsőre dokumentálta egy csoport magyar zsidó auschwitzi megérkezését.

Közeledő szovjet katonák

Keleti front, 1944. szeptember. Német állások egy dombtetőn. A horizonton gránátok becsapódásai láthatók. 1943 elején Sztálingrádnál a németek alulmaradtak a szovjet hadsereggel szemben. A városért vívott, több hónapig tartó csatában egyedül a német oldalon 470 ezer katona veszett oda, 100 ezren pedig fogságba estek – utóbbiak közül csak öt-ezren érik meg a háború végét. A sztálingrádi csata fordulópont a második világháború történetében. A német hadsereg hiába próbál áttörni a szovjet fronton, amely újabb és újabb ember- és fegyver-

utánpótlást kap. 1944 végére Kelet-Lengyelország egyes részei ismét szovjet kézre kerülnek.

Mi történt Johannes Kleimannal és Victor Kuglerrel a letartóztatásuk után?

Johannes Kleimant és Victor Kuglert, a rejtőzködők két segítőjét 1944. augusztus 4-én fogják el a hátsó traktus lakóival együtt. Rendőrségi kihallgatás után mindketten börtönbe kerülnek. Néhány héttel később az amersfoorti táborba küldik

őket, ahol főleg a nácik politikai ellenfelei és ellenállók raboskodnak. Johannes Kleimann beteg, gyomorbántalmaktól szenved. A Vöröskereszt sürgetésére végül elengedik. Victor Kuglert 1945 márciusában beválogatják egy hatszáz fős, holland férfiakból álló csoportba, amelyet gyalogosan indítanak útnak Németország felé munkaszolgálatra. Nem sokkal a német határ előtt, amikor szövetséges repülők

kezdik löni a menetoszlopot, Kuglernek sikerül megszöknie. Bujkálva várja ki Hollandia 1945 májusában bekövetkező felszabadítását. Minden segítő túléli a háborút.

Amersfoorti foglyok menetét kísérik az észak-német neuengammeli koncentrációs tábor felé, 1944. október 11.

Mi a holokauszt?

A holokauszt elnevezést az 1933 és 1945 közötti náci zsidóüldözésre használjuk. A nácik és segítőik hatmillió zsidót pusztítottak el a második világháború alatt. Voltak, akiket gázkamrában gyilkoltak meg, voltak, akiket a front mögött lőtték agyon, és voltak, akikkel a nehéz kény-

szermunka okozta kimerültség és a rossz higiéniai körülmények végeztek. A legtöbb áldozat kelet-európai volt: hárommillió zsidó Lengyelországból, egymillió a Szovjetunió területéről. Ezt az Európában folytatott népirtást nevezik holokausztnak. Mivel a holokauszt szó eredeti jelentése „égőáldozat”, vannak, akik jobbnak tartják a soa elnevezést.

A soa héber szó, és „megsemmisítést” vagy „megsemmisítő forgószélet” jelent.

Az auschwitzi tábor felszabadító szovjet katonák megtalálják a legyilkolt zsidók kazonban álló szemüvegeit.

ket látnak el. „Csomagokat a vagonban hagyni!” A peronon német katonák állnak korbáccsal, nagy kutyákkal az oldalukon. A rejtőzködők megérkeztek az auschwitz-birkenai koncentrációs táborba. Most mi fog történni velük?

Filmkocka egy 1944 tavaszán forgatott, Westerborkot bemutató náci propagandafilmből. A képen látható kislány – Settela Steinbach – szinti családból származik. Westerborkból 250 szinti és romát hurcoltak el Auschwitzba. A Steinbach családból csak Settela édesapja maradt életben.

Indulásra váró fogolytranszport a westerborki vágányokon.

Anne halála

Az auschwitz-birkenai peronon elválasztják egymástól a nőket és a férfiakat. A foglyoknak ötösével kell sorakozniuk. A tizenöt év alatti lányoknak és fiúknak az anyjuk mellett kell maradniuk. Egy náci orvos egyesével megvizsgálja a foglyokat, és balra vagy jobbra küldi őket.

Edith, Margot, Anne és Auguste van Pels ugyanarra az oldalra kerül. A többi női fogollyal együtt bemennek egy épületbe, ahol órák hosszat kell várakozniuk. Itt le kell adniuk minden megmaradt holmijukat, és meztelenre kell vetkőzniük. Nyilvántartásba veszik őket, és azonosítószámot tetoválnak a karjukra.

A nőket kopaszra nyírják, majd a tusolóba terelik őket. Itt végre ihatnak egy kis vizet. A zuhany után szedett-vedett holmikat osztanak ki közöttük, mert a csíkos rab-

ruhákból már nem maradt. Ki nyári ruhát kap, ki meleg gyapjúruhát; az egyiknek két bal cipő jut, a másiknak szakadt lábbeli – mindez az öröket hidegen hagyja. A foglyokat ezután egy emeletes ágyakkal teli nagy pajtaépületbe vezetik át.

A nők ott értesülnek a rettenetes igazságról. A vonattal érkezett minden zsidó férfit, nőt és gyereket, akit a másik oldalra irányított az orvos, meggyilkoltak a tábor gázkamráiban. A gázkamrák nagy helyiségek, lezárható nyílásokkal a plafonjukon. A náciak úgy rendezték be őket, hogy fürdőhelyiségeknek nézzenek ki. A plafon nyílásain keresztül az örök mérgező szemcséket (Zyklon-B) dobnak be a gázkamrákba. Mihelyt a szemcsék érintkezésbe lépnek a levegővel, halálos gázzá alakulnak át. Rövid időn belül a helyiségben lévő valamennyi ember elpusztul. A holttestüket

Magyar zsidók csomagjai között értéktárgyak után kutató foglyok. Egy német katona felügyel a rendre. Auschwitz 1944 májusában vagy júniusában.

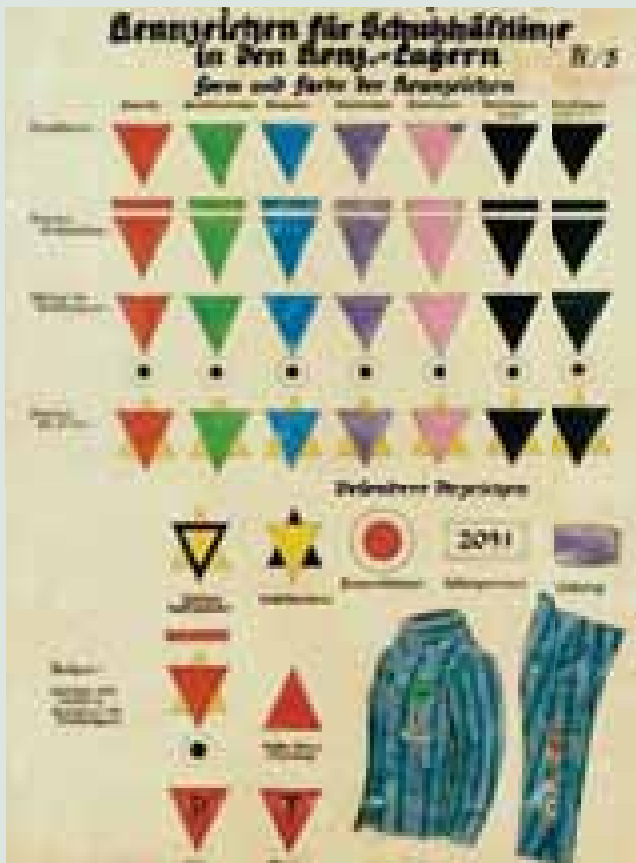
Zsidó anyák és gyerekek úton a gázkamrák felé 1944 májusában vagy júniusában.

A náci terror áldozatai

A náciak nemcsak a zsidókat akarták eltüntetni, illetve elpusztítani, hanem más embercsoportokat is. Neki is láttak, hogy valóra válsák a szándékukat. Cinkosaikkal együtt Európában több millió embert gyilkoltak meg származásuk, hitük, fogyatékoságuk, szexuális irányultságuk, illetve politikai beállítottságuk miatt. Az áldozatok pontos számát lehetetlen megállapítani. Az alábbi adatok becslésen alapulnak:

- Zsidók: 6 000 000
- Szovjet lakosok: 9 000 000 (a zsidók nélkül)
- Lengyelek: 1 800 000 (a zsidók nélkül)
- Romák és szintik: 200 000
- Szerbek: 312 000
- Fogyatékosok: 250 000
- Homoszexuálisok: több száz, esetleg több ezer áldozat
- Jehova tanúi: 1900
- Bűnözők és „aszociálisok”: 70 000
- A náciak politikai ellenfelei: számuk ismeretlen

Forrás: www.usghm.org

A koncentrációs táborokban a náciak külön jelzéssel látták el a foglyok különböző csoportjait. A homoszexuálisok például rózsaszínű háromszöget viseltek az egyenruhájukon, Jehova tanúi lilát.

Forrás: Bundesarchives.

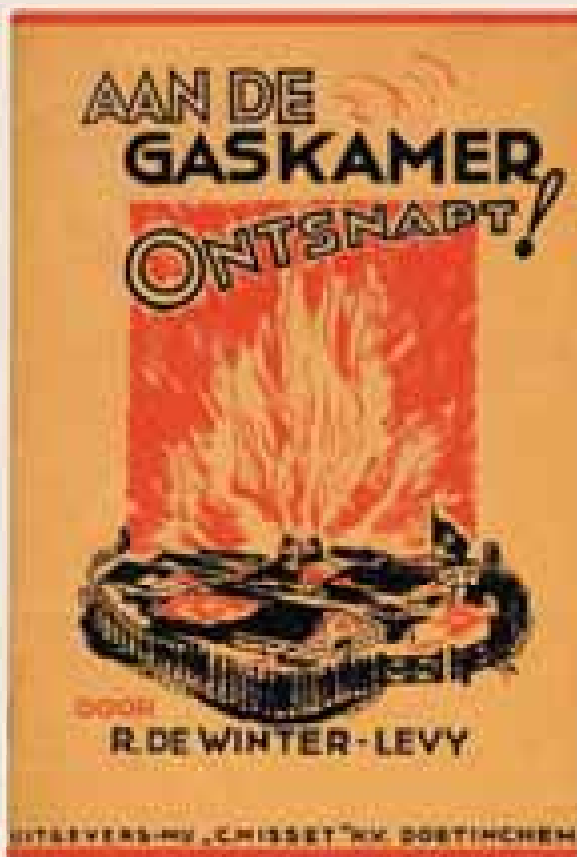
Végkimerülés

„Edith megbetegszik, felmegy a láza. Azt akarom, hogy menjen a betegbarakkba. De nagy a félelem az elgázosítástól, mert Dr. Mengele minden héten végigjárja a betegbarakkot, és kiválasztja azokat a nőket, akik az ő szemében már túl soványak ahhoz, hogy tovább éljenek. Mindezek ellenére odaviszem Edithet. 41 fokos láza van, és fel is veszik a betegbarakkba.” Rosa de Winter maga is megbetegszik, és egy másik betegbarakkba kerül. Ott viszontlátja Edithet. „Egy reggel új betegek érkeznek. Egyszer csak Edithre ismerek, egy másik betegrészelegről jön. Már csak árnyéka önmagának. Néhány nap múlva meghal, teljesen kimerülten.”

Rosa de Winter
Forrás: Rosa de Winter-Levy,
Aan de gaskamer ontsnapt!
[A gázkamrából menekültem!],
Misset, 1945.

“

”

1945-ben, nem sokkal a háború befejezése után jelenik meg Rosa de Winter-Levy könyvecskéje *Aan de gaskamer ontsnapt!* [A gázkamrából menekültem!] címmel. Művében Edith Frank Auschwitz haláláról is beszámol.

„Így maradtam életben”

„Auschwitzban egy nap nagyon levert voltam, már nem bírtam tovább. Megvertek, és ez nagyon [...] megviselt. Vasárnap volt, és akkor azt mondtam: »Nem tudok felkelni«. Erre a társaim azt mondták [...]: »Olyan nincs, muszáj felkelned, különben véged.« Elmentek egy

holland orvoshoz, aki a német orvos mellett dolgozott. Az odajött hozzám a barakkba, és azt mondta: »Most kelj fel, holnap reggel pedig gyere el a betegbarakkba. Beszélek a német orvossal, és elintézem, hogy felvegyenek.« És így is lett. Ennek köszönhetően maradtam életben.”

Otto Frank

Forrás: Otto Frank *Laßt mich so sein, wie ich will* [Hadd legyek olyan, amilyen akarok], Südwestfunk, 1979.

“

”

Otto Frank a cége igazgatói irodájában 1954-ben. A felvételen az auschwitzi rabszámát mutatja: B-9174.

Egy bergen-belseni határidőnapló

Ruth Wiener – Anne barátnőjével, Hannah Goslarral együtt – a bergen-belseni „csilagtábor” lakója. Ebben a részlegben tartják fogva azokat a zsidókat, akiket a náci német hadifoglyokra akarnak ki-

cserélni. Ruth Margot-t és Annét is ismeri a zsidó liceumból. 1943 és 1945 között sok mindent feljegyez a határidőnaplójába; 1944. december 20-ához azt írja: „Margot és Anne Frank elkerültek egy másik táborba.”

nagy kemencékben, krematóriumokban égetik el.

Hogy megismerjék a tábor szabályait, az újonnan érkezett foglyokat Auschwitz-Birkenau egy erre elkülönített részében helyezik el. A tábor vezetése más foglyokra bízta a felügyeletüket. Ők a kápók: szigorúak, és bottal verik a többieket. Az újoncok gyep-téglákat vágnak, nehéz köveket cipelnek. Nap mint nap órákon át állnak az „appell”-nek nevezett létszámellenőrzésen, és felsorakozva várják, hogy megszámlálják őket. Az ennivaló silány: vizes leves, egy darabka kenyér néha kevéske margarinnal vagy kolbásszal, híg kávé.

A szörnyű körülmények között Anne és Margot rühesek lesznek. Ezt a betegséget atkák okozzák, apró ízeltlábúak, amelyek-től viszkető hólyagok keletkeznek az ember bőrén. Margot és Anne ezért átkerül a tábor rüheseknek fenntartott barakkjába. Edith, amennyire tudja, segíti őket. Mivel a fertőzésveszély miatt nem mehet be a barakkba, lyukat kapar a fal tövébe, amelyen át időnként kenyeret adogat be a lányoknak.

A bergen-belseni koncentrációs tábor egy része a felszabadítás után. A háttérben látható faépületek a barakkok.

Zsidó foglyok a nyilvántartásba vételük után 1944 júniusában vagy júliusában.

Bergen-belseni barakk 1945 áprilisában.

A táborban rendszeresek a „szelekciók”. Ilyenkor hol a betegeket küldik gázkamrába, hol azokat válogatják ki, akik alkalmasnak látszanak arra, hogy Németországba vigyék őket dolgozni. 1944 októberében megint sor kerül egy ilyen szelekcióra. Edith Frankot abba a csoportba osztják be, amelyik Auschwitz-Birkenauban marad. Anne, Margot és Auguste van Pels bekerül a transzportba.

Többnapig gyötrelmes utazás után a rabok Bergen-Belsenbe érkeznek, egy észak-németországi koncentrációs táborba. Itt nincs elegendő hely a nagyszámú újonnan érkezett fogoly számára, ezért eleinte nagy sátrakban szállásolják el őket. Néhány nap múlva azonban egy kemény vihar tönkreteszi a sátrakat, úgyhogy mégis be kell költöznük az amúgy is túlzsúfolt barakkokba. Minden barakkban több száz nő lakik összepréselődve.

Bergen-Belsen különböző részekből áll, amelyeket szögesdrót kerítés választ el egymástól. Fegyveres őrök tartanak szemmel mindenkit. A foglyoknak tilos a kerítések közelébe menniük, de sötétedés után titokban mégis megteszik. Ilyenkor pró-

bálják megtudakolni, nem érkeztek-e a táborba rokonaik vagy barátai.

A „csillagtábornak” nevezett részlegben olyan zsidók élnek, akiket a náci német hadifoglyokra akarnak kicserélni. Köztük van Anne barátnője, Hannah Goslar is. Hannah megtudja, hogy Anne is Bergen-Belsenbe került. Semmit sem ért – hát nem Svájcba menekült a barátnője?

Egyik este sikerül beszélniük. Zokogva állnak a szögesdrót két oldalán, de nem látják egymást a sötétben. Anne azt mondja, a szülei meghaltak, és szinte nincs mit ennie. Hannah keres neki valami ennivalót, és egy-két ruhadarabbal együtt legközelebb magával viszi. Amikor átdobja a batyut a kerítésen, hallja, hogy Anne felsikolt. Valaki más kapta el a csomagot, és mindjárt el is rohant vele.

Néhány nap múlva újabb csomagot dob át a szögesdróton. Ez szerencsére már Anne kezébe jut. Néhányszor még beszélnek egymással, aztán Anne és Margot átkerülnek a tábor másik részébe.

Annéval egy líceumi osztálytársnője, Nannie Blitz is összetalálkozik Bergen-Belsenben. Amikor meglátja őt, Anne nagyon sovány, tetves, és csak egy pokróc fedi a testét. Anne elmeséli neki, hogyan rejtőzködtek a hátsó traktusban, hogyan árulták el őket, és hogyan került Auschwitzon keresztül Bergen-Belsenbe.

Anne és Nannie rendszeresen felkeresi egymást, amíg Anne Margot-val együtt el nem kapja a kiütéses tifuszt. Ezt a fertőző betegséget tetvek viszik át egyik emberről a másikra. A táborban több ezren szenvednek tőle. Magas lázzal, kiütéssel, fejfájással és hányással jár.

Egy másik bergen-belseni fogoly, Rachel van Amerongen később szintén emlékezett Margot-ra és Annéra. A háború után elmeséli, hogy a lányok rettenetesen néztek ki a tifusztól. Egyfolytában fáztak, mert csak a barakkajtó mellett jutott nekik fekhely, ahol mindig nagy volt a jövés-menés. Margot szervezete adja fel a harcot előbb, de néhány nap múlva Anne is követi. Ez valamikor 1945 februárjában történik.

Felszabadított bergen-belseni foglyok 1945 áprilisában.

Két zsidó gyerek a bergen-belseni tábor felszabadítása után. Még tifuszosak, de megfürdették őket, és tiszta ruhát is kaptak.

Egy emlékkő

Margot és Anne Frank 1945 februárjában halnak meg a bergen-belseni koncentrációs táborban. Velük is a kiütéses tifusz végez, akárcsak sok ezer más rabtársukkal. A tábor áprilisi felszabadítása után minden halottat tömegsírban temetnek el. Hogy hol nyugszik Margot és Anne, azt nem tudjuk pontosan. 1999-ben – azn ebben az évben lett volna hetvenéves – emlékkövet állítanak fel az egykori tábor területén.

Entó: Norbert Nagel

A bujkálók sorsa

Ez a térkép megmutatja, hol érte a halál a hátsó traktusból elhurcoltakat.

Auschwitz: Hermann van Pels és Edith Frank
Neuengamme: Fritz Pfeiffer
Bergen-Belsen: Margot és Anne Frank
Mauthausen: Peter van Pels

Raguhn és Theresienstadt között, egy
transzport során: Auguste van Pels

Otto Frank az egyetlen, aki hazatér a koncentrációs és megsemmisítő táborokból.

Auguste van Pels februárban bekerül egy Raguhnba tartó transzportba. Ide ötszáz foglyot válogatnak be, akinek egy repülőgépalkatrész-gyárban kell dolgoznia. 1945 áprilisában az amerikai csapatok már olyan közel járnak Raguhnhoz, hogy a vezetés kiüríteti a tábort. A foglyokat minden élelem és víz nélkül vonatra teszik, és a theresienstadti koncentrációs táborba küldik. Sok fogoly hal meg útközben, köztük Auguste van Pels is.

Mi lett a hátsó traktusban rejtőzködő férfiak sorsa? Auschwitz megérkezésük után Otto Frank, Hermann és Peter van Pels, valamint Fritz Pfeiffer egy kavicsbányában kezdtek dolgozni a táboron kívül. A nehéz munka közben Hermann van Pels megsérül a kezén, és másnap a barakkban marad. Amikor az ellenőrző körútját tartó náci orvos végigjárja a barakkjukat, Hermann elviszik. Otto és Peter még látja menetelni a kiszelektált férfiak csoportjával. Hermann van Pelt 1944. október elején gyilkolják meg egy auschwitzi gázkamrában.

Egy másik szelekció alkalmával Fritz Pfeiffert küldik el a transzporttal. Novemberben érkezik meg a Hamburg melletti

neuengammei koncentrációs táborba. Itt kizsigerelő munka vár a foglyokra, miközben enni alig kapnak. Fritz Pfeiffer halálát végkimerültség és betegség okozza 1944 decemberében.

Peter van Pels az auschwitzi postaállomásra kerül. Egyes foglyok kaphatnak levelet és csomagot. Utóbbiak között élelmiszerküldemények is akadnak, és Peter néha el tud lopni ezt-azt. Az így szerzett extra élelmet megosztja Otto Frankkal.

Amikor 1945 januárjában a szovjet hadsereg eléri Auschwitz-Birkenau környékét, a vezetés parancsára az őrk kiürítik a tábort. Igyekeznek minél több dokumentumot megsemmisíteni, a gázkamrákat és a krematóriumot pedig felrobbantják. A még járni képes foglyoknak az örökkel kell tartaniuk. Peter van Pels is köztük van. Otto Frank ehhez már túl gyenge, hetek óta nem hagyta el a betegbarakkot.

Otto megpróbálja rábeszélni Petert, hogy rejtőzzön el valahol, de Peter úgy dönt, hogy a transzporttal megy. Biztos benne, hogy túl fogja élni a viszontagságokat. Otto fél, hogy a hátrahagyott betegeket végül

Louis Bonerguer angol hadifogoly egy angol katonával beszélget a bergen-belseni tábor felszabadítása után, 1945 áprilisában. Az ejtőernyős Bonerguer 1941-ben esett a németek fogságába, attól kezdve Bergen-Belsenben raboskodott.

Bergen-belseni túlélők egy cipőhegy mellett 1945 áprilisában. Amikor Bergen-Belsen még koncentrációs tábor volt, a foglyoknak szét kellett szedniük a régi cipőket, amelyeket ezután újrahasznosítottak.

agyonlövik, de a szovjetek gyors előrenyomulása miatt menekülni kényszerülő németeknek erre már nincs idejük.

Hosszú és fáradságos utazás után Peter van Pels megérkezik a mauthauseni koncentrációs táborba. Innét a rabokat továbbküldik a közeli Melkbe, ahol egy föld alatti tank- és repülőgéppalkatrész-gyár építkezésén dolgoznak. Járatokat fúrnak, homokot szállítanak, gerendákat vágnak az alagutak alá-dúcolásához, építőanyagokat rakodnak.

Ez veszélyes munka, és mindennaposak a balesetek. A foglyok rongyokban járnak, van, akiről a cipője is leszakadt. Alig kapnak valamit enni, a végén már kenyér sem jut nekik. A szovjet hadsereg április elején olyan közel jár hozzájuk, hogy az örök kiűrik a melki tábort. Peter betegen tér vissza Mauthausenbe, ahol a betegbarakba kerül. Rengetegen gyengélkednek, a gyógyszerek elfogytak. A betegek nem ritkán négyesével fekszenek az ágyban.

Május 5-én a szövetségesek elérik Mauthausent, de Peter számára későn érkezik a felszabadítás. Olyan beteg és gyenge, hogy néhány nap múlva, május 10-én meghal.

Otto Frank számára még éppen időben jön a segítség. 1945. január 27-én szovjet katonák vonulnak be az auschwitzi koncentrációs tábor kapuján. A mintegy hétezer még élő fogoly között van Otto Frank is. Szabadulása után azt írja, valóságos csoda, hogy életben maradt.

Peter van Pels mauthauseni nyilvántartó lapja. Az előlső oldalon a személyi adatai állnak, a hátoldalon a foglalkozása (Tischler, „asztalos”), illetve hogy milyen táborokban raboskodott.

Bergen-Belsen felszabadítása után

Egy kisfiú sétál a felszabadított bergen-belseni tábor területén 1945 májusában. Az út mentén halott foglyok hevernek. A fényképet George Rodger brit hadifényképész készítette, és 1945-ben jelent meg a népszerű amerikai *Life* magazinban. A fiúcska Egyesült Államokban élő nagybátyja ráismer az unokaöccsére. Simon (Sieg) Maandagnak hívják, egy zsidó kisfiú Amszterdamból. Bácsikája gondoskodik róla, hogy Simon visszakerüljön Hollandiába, és viszontláthassa édesanyját és nővérét. George Rodger volt az első, aki fényképeket készített a felszabadított bergen-belseni koncentrációs táborról. Azok után, amit látott, Rodger elhatározza, hogy felhagy a háborús fényképszettel.

Otto hazatérése

Otto Frank ebben a zsákban tartotta minden tulajdonát. Van egy notesze, amelybe gondosan feljegyzi hazaútja állomásait és az olyan fontos eseményeket, mint Hitler halála, Hollandia felszabadítása vagy a náci Németország kapitulációja. Otto Franknak már nincs meg a személyi igazolványa, ezért Marseille-be érve ki kell töltenie egy *Carte de Rapatrié*t (hazatérési kártya) a személyi adataival. Ebben Giesék címét adja meg, mert az a szándéka, hogy hozzájuk megy lakni Hollandiába.

Otto hazatérése és Anne naplója

Szabadulása után Ottót egyetlen kérdés foglalkoztatja: él-e még Edith, Margot és Anne, és ha igen, hol vannak? Azóta, hogy megérkeztek az auschwitz-birkenai peronra, nem látta egyiküket sem. Miután talpra áll, leghőbb vágya, hogy mielőbb visszajusson Hollandiába. Erre azonban nincs lehetősége, mert Európa sok országában ekkor még heves harcok dúlnak.

Otto csak 1945 márciusában indulhat útnak több mint nyolcszáz másik túlélővel együtt a szovjetunióbeli Odessza felé. Útközben találkozik Rosa de Winterrel, aki szintén Auschwitzban volt fogoly. A nő elmondja neki, hogy Edith meghalt a táborban, Margot-t és Annét pedig elvitték. Hogy hová, azt nem tudja megmondani.

A Fekete-tenger partján fekvő Odesszában a csoport egy teljes hónapig vesztegel, mert nem indul hajó a kikötőből Hollandia irányába. Itt éri őket a német kapituláció híre. Hollandia újból szabad ország! Május 21-én a Monowai nevű hajó fedélzetén útra kelnek a franciaországi Marseille-be. Innét Otto szárazföldön utazik tovább. Sokáig tart az útja, mert kevés a rendelkezésre álló közlekedési eszköz, a folyók-csatornák szabdalta Hollandiában pedig sok hidat bombáztak le a háborúban. Június 3-án végre hazaér Amszterdamba.

Otto első útja Giesékhez vezet. Jan és Miep boldogok, hogy viszontláthatják régi barátukat, és vele együtt gyászolják Edith halálát. Megosztják vele a hírt, hogy Johannes Kleiman és Victor Kugler is túléltek a hábo-

„Hitler halott” – hirdeti címlapján az amerikai katonáknak szóló *The Stars and Stripes* újság 1945. május 2-án.

1945. január 27-én a szovjet hadsereg felszabadítja az auschwitzi koncentrációs és megsemmisítő táborát. Otto a betegbarakkban fekszik. Alig ötven kiló.

rút. Mindannyian szívből remélik, hogy Margot és Anne haza fognak térni.

Június 12-én Ottónak egész nap Annéra kell gondolnia. Aznap lenne 16 éves. Vajon él-e még? Hát Margot?

Otto rendszeresen kijár az amszterdami főpályaudvarra, hogy megkérdezze a táborokból hazatérőket, nem látták-e Annét és Margot-t. A Vöröskereszt listáit is rendszeresen végignézi. Ezeken a listákon a túlélők kereszttel jelzik, ha valakiről tudják, hogy már nincs életben. Egy nap Anne és Margot neve mellett is ilyen keresztet talál. Otto utánanéz, ki jelölte meg a neveket. Janny és Lientje Brilleslijper volt az, a lányok két bergen-belseni rabtársa; megtudja tőlük, hogy Margot és Anne kiütéses tifuszban haltak meg.

Otto Frank vigasztalhatatlan. Nemcsak a felesége, a gyerekei is halottak. Amikor Miep megtudja, hogy Margot és Anne nem jönnek vissza többé, az irodába siet: egész idő alatt egy fiókban őrizte Anne feljegyzéseit. A rejtőzködők letartóztatása után Bep és Miep találták meg a szanaszét heverő papírokat a hátsó traktus padlóján.

Miep most az egész paksamétát átadja Anne édesapjának.

Otto, akit fojtogat a bánat, egyelőre nem bírja elolvasni Anne naplóját. De amikor jó egy hónappal később mégis belekezd, nem bírja letenni. Egyszeriben másik – a komoly – oldaláról fedezi fel Annét. Milyen pontosan és érzékletesen írja le a hátsó traktusban töltött idejüket, és milyen mulatságosan is olykor! Sok mindent már el is felejtett erről az időszakról.

A szöveg egy részét legépeli a családtagoknak és barátoknak. De mit tegyen vele ezen kívül? Anne szerette volna, ha a háború után könyve jelenik meg *A hátsó traktus* címmel. Otto elhatározza, hogy valóra váltja Anne kívánságát, és könyvet állít össze Anne szövegeiből. De nehezen talál hozzá kiadót. Sokan vannak Hollandiában, akik nem akarják, hogy a háborús időkre emlékeztessék őket. Előre akarnak tekinteni, minél előbb elfelejteni a megpróbáltatásokat.

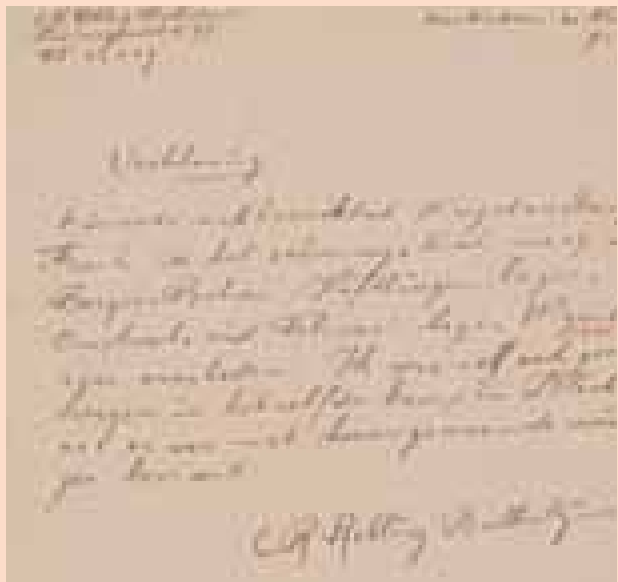
A kézirat valamivel később Otto egyik barátján keresztül eljut két neves történész, Jan és Annie Romein kezébe. Jan Romein

Otto Frank és Fritzi Frank házasságkötése 1953. november 10-én. Balról jobbra: Johannes Kleiman, Jan Gies, Fritzi Frank, Otto Frank, Johanna Kleiman és Miep Gies.

Otto (középen) pár hónappal az Auschwitzból való hazatérése után az irodában dolgozó segítőivel. Balról jobbra: Miep Gies, Johannes Kleiman, Victor Kugler és Bep Voskuijl, 1945.

Nyilatkozat

1945 nyarán Otto Frank találkozik az Amszterdamban élő Brillesliper nővérekkel, Jannyval és Lientjével. Mind a ketten a bergen-belseni koncentrációs táborban raboskodtak. Janny és Lientje elmondják Ottónak, hogy Margót és Anne meghaltak. Lientje (Rebekka) Brillesliper 1945 novemberében Otto kérésére írásos nyilatkozatban is megerősíti, hogy Margot és Anne Frank „1945. február végén vagy március elején” elhunyt a bergen-belseni koncentrációs táborban. Haláluk pontos időpontját nem ismerjük.

1945 augusztusában Otto Frank felhívást tesz közzé a *Het Vrije Volk* című napilapban. Olyanok jelentkezését várja, akik tudnak valamit Annéről és Margotról.

Milyen büntetést kapott a táborok náci személyzete?

A második világháború után számos perben ítékeztek a náci felett. A bergen-belseni tábor parancsnokának és öreinek pere 1945 szeptemberében kezdődik. 45 vádlott jelenik meg a bírák előtt:

- Tizenegyüket halálra ítélik.
- Egy vádlott életfogytiglani szabadságvesztést kap.
- Tizenhétet egytől tizenöt évig terjedő szabadságvesztést kapnak.
- Tizenöt vádlottat felmentenek.

Nagyon sok náci soha nem állítottak bíróság elé.

A brit szövetséges csapatok katonái 1945. április 15-én letartóztatják Josef Kramer bergen-belseni táborparancsnokot. Josef Kramer halálra ítélik, és 1945. december 13-án kivégzik.

Hogyan lehet, hogy Anne Frank ilyen híres lett?

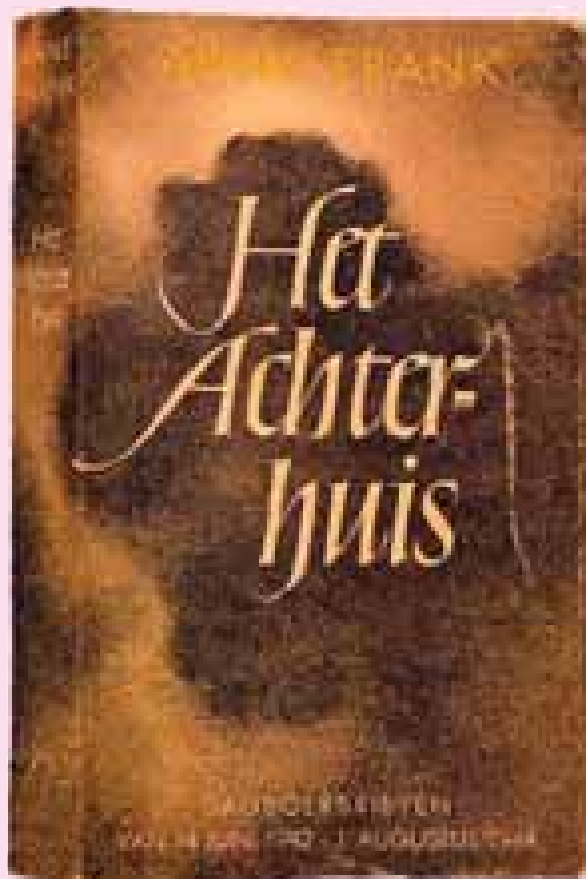
Ennek több oka van:

- Anne jól tud írni.
- Senkinek sem ártott, csak azért gyilkolták meg, mert zsidó.
- Otto Frank túléli a táborot, és mindent megtesz, hogy Anne naplóját kiadják és terjesszék.
- Meg lehet látogatni a hátsó traktust, ahol Anne a naplóját írta.
- Sok fénykép maradt fenn Annéről és a családjáról.
- A róla készült színdarabok, játékfilmek és dokumentumfilmek az egész világon ismertté tették a történetét.
- A napló egy felnőtté érő lányról szól, aki a bujkálás hónapjai alatt sokat gondolkodik saját magáról és az őt körülvevő világról.

Egy évvel a halála előtt Otto Frank így nyilatkozott erről egy interjúban: „Még ma is nap mint nap kapom a leveleket a világ minden tájáról [...] legyen az Ausztrália, Dél-Afrika, Japán vagy Amerika, és éppen ez a különleges Anne naplójában. Csakugyan elmondhatom róla, hogy »document humain«. Emberi, és megérinti az embereket, bárhol éljenek is.”

A hátsó traktus 1947. június 25-én jelenik meg.
A borítót a sötét felhők mögé bújó nappal
Helmut Salden munkája.

Miért nincsenek bútorok a hátsó traktusban?

Nem sokkal a rejtőzködők letartóztatása után, 1944. augusztus 4-én a megszálló hatalom megbízásából kiürítették a hátsó traktust. A bútorok és egyéb tárgyak nagy valószínűséggel Németországba kerültek. A rajtaütés után a két segítő, Miep Gies és Bep Voskuijl csak a rejtőzködők néhány személyes holmiját – így például Anne naplóját – tudta megmenteni. Amikor 1960-ban a hátsó traktust múzeummá alakítják át, Otto Frank véleményét is kikérlik a berendezésről. Arra a kérdésre, hogy tegyenek-e bútorokat a helyiségekbe, nemmel felel. „A háború alatt mindent elvittek innen, és azt szeretném, hogy ez így is maradjon” – mondja egy beszédében.

Otto Frank és Johannes Weiss (balra) a rejtőhely két makettje mellett 1961-ben. Hogy az Anne Frank-ház látogatói jobb képet kaphassanak a rejtőzködők élet-körülményeiről, Otto Frank megkérte Johannes Weisst, tervezzenek maketteket a hátsó traktusról.

egy ültő helyében olvassa végig, és nagy hatással van rá a mű. Cikkét, amelyben Anne naplóját méltatja, címdalra közli a *Het Parool* című napilap. „Éjszaka volt, amikor letettem, és csak csodálkoztam, hogy még ég a lámpa, hogy van kenyér és tea, hogy nem hallok a repülőgépek berregését, és nem dobognak katonacsizmák az utcán, úgy elragadtak az olvasottak, vissza abba a valószínűtlen világba, amelyet immár egy éve magunk mögött hagytunk.”

Nem sokkal később Otto Frankot megkeresi a Contact Könyvkiadó. Szeretné kiadni Anne naplóját. 1947-ben, két évvel a háború után Anne Romein előszavával megjelenik *A hátsó traktus*. A könyvet először háromezer példányban adják ki. Az elkövetkező években a német, francia és angol fordítás is napvilágot lát.

Az amerikai kiadáshoz az amerikai elnök felesége, Eleanor Rooseveltt ír előszót. „Figyelemre méltó könyv – jelenti ki. – Írója fiatal lány – a fiatalok nem félnek kimondani az igazságot –, s munkája egyike a legbölcsőbb és legfelkavaróbb írásoknak, amelyeket a háborúról és annak emberekre

gyakorolt hatásáról olvastam.” Miután az Egyesült Államokban bemutatják *A hátsó traktusból* készült színdarabot, majd a könyv filmváltozata is mozikba kerül, a napló az egész világon ismertté válik.

Otto Frank végül úgy dönt, nem marad Amszterdamban, annak a hátsó traktusnak a közelében, amelyhez annyi emléke fűződik. „Már nem bírom elviselni a látványát” – mondja egy interjúbán. 1952-ben a svájci Bazelba költözik, ahol az édesanyja és a nővére, Leni él. Egy évvel később összeházasodik Fritz Geiringerrel, aki a lányával együtt maga is Auschwitz-túlélő.

Otto Frank egész további életét Anne naplójának szolgálatába állítja. Időközben egyre gyarapszik azoknak a száma, akik a saját szemükkel is látni szeretnék a helyet, ahol Anne a naplóját írta. Pénzgyűjtő akció indul, a cél, hogy megóvják és látogathatóvá tegyék a hátsó traktust. 1960. május 3-án megnyílik az Anne Frank-ház – a rejtékhelyből múzeum lett. A megnyitón természetesen Otto Frank is jelen van. A könyveivel küszködve így szól a közönséghez: „Bocsássák meg, ha most nem tudok tovább beszélni, de annak az emléke, ami itt tör-

A Prinsengracht 263. tulajdonosa 1954-ben azt tervezi, hogy lebontja az épületet. Végül közadakozásból sikerül megmenteni a ház első és hátsó traktusát. Rob Witsel és Hans Meenke (jobbra) a hátsó traktusban éjszakáznak, őrködve, hogy senki ne vigyen el és ne rongáljon meg semmit.

Később az első és a hátsó traktus helyreállítására is sor kerül. 1960. május 3-án az Anne Frank-ház megnyitja kapuit a látogatók előtt.

Otto a hátsó traktus padlásán, néhány órával az Anne Frank-ház hivatalos megnyitója előtt.

tént, túl megterhelő nekem.” Ezután rövid, de erőteljes szavakkal mindenkinek megköszöni a támogatást.

Ottóhoz és Fritzihez levelek ezrei érkeznek a világ minden tájáról: olyan olvasóktól, akikre nagy hatást tett Anne naplója. Akad köztük, akivel évekig levelezésben állnak, sőt össze is barátkoznak. Otto úgy véli, Annétól arra kapott megbízatást, hogy álljon ki a megbékélésért és az emberi jogokért, harcoljon a diszkrimináció és az előítéletek ellen. Amit szerinte mindenkinek meg kellene tennie. Nem sokkal a halála (1980) előtt így ír: „Főleg a fiatalok közül egyre többen teszik fel nekem a kérdést, hogyan kerülhetett sor annak idején ezekre a borzalmas eseményekre. Igyekszem nekik a legjobb tudásom szerint válaszolni. Sokszor így fejezem be a leveletem: »Remélem, hogy Anne könyve a későbbi életedre is hatással lesz majd, s amennyire a környezetedben lehetséges, te magad is az emberek közeledésén és a békén fogsz munkálkodni.«”

Ifjúsági konferencia az Anne Frank-házban 1968-ban. Otto szeretné, ha az egész világból Amszterdamba gyűlnének a fiatalok, és olyan időszerű kérdésekről cserélnének eszmét, mint az emberek csoportjai közötti konfliktusok, a rasszizmus és a diszkrimináció. Bízik abban, hogy a fiatalok közötti beszélgetés előmozdítja a szabadság, a demokrácia és a jogegyenlőség ügyét.

Otto és Fritzi Frank Evával és gyerekeivel Bázelen 1967-ben.

Emberi jogok

A képen Eleanor Roosevelt, Franklin Roosevelt amerikai elnök felesége látható. Amit a kezében tart, az Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata, amelyet másokkal együtt az Egyesült Nemzetek Szervezete számára fogalmazott. Az Egyesült

Nemzetek Szervezetét 1945-ben alapították a háborúk megelőzésére és az országok közötti együttműködés elősegítésére. Az emberi jogok azt hivatottak garantálni, hogy mindig és mindenütt félelem nélkül és szabadságban élhessen mindenki. Ilyen emberi jog például a hátrányos megkülönböztetéssel szembeni védelem,

a tisztességes eljáráshoz való jog vagy a szabad véleménynyilvánítás joga. 1948. december 10-én az Egyesült Nemzetek Szervezetének Közgyűlése elfogadja a harminc emberi jogot felsoroló nyilatkozatot.

Fotó: United States Government, CC BY-SA 3.0.

Anne barátinói

Kitty Egyedi, Hannah Goslar és Jacqueline van Maarsen (balról jobbra) az Anne Frank-ház Anne életét bemutató, Tizenöt éves vagyok című kiállításának meg-

nyitóján. Jacqueline azért nem szerepel az 1939-es születésnap fotón (2. oldal), mert ő csak később ismerkedett meg Annéval. Jacqueline úgy éli túl a háborút, hogy az édesanyjának sikerül hivatalos papirokat szereznie, amelyek azt igazol-

ják, Jacqueline nem zsidó. Mivel így a náci nem tekintik zsidónak, nem kell bujkálnia.

Anne barátnői

A könyv elején egy fényképet láttál, amely Anne Frank tizedik születésnapján készült: kilenc lány egy sorban egy amszterdami téren 1939-ben. Mi történt később Anne barátnőivel?

Juultje Ketellapper zsidó. 1943. június 20-án szüleivel és húgával együtt letartóztatják, és a westerborki átmeneti táborba viszik. Július 6-án a Ketellapper családot tovább szállítják Sobibórba. Sobibór megsemmisítő tábor; érkezés után valamennyi foglyot gázkamrákban ölik meg. Több mint 34 ezer, Hollandiából elhurcolt zsidó férfit, nőt és gyereket gyilkolnak meg ezen a helyen. Így pusztul el Juultje is a szüleivel és a húgával együtt 1943. július 9-én. Nem sokkal előtte lett tizenöt éves.

Sanne Ledermann is zsidó, és Juultjéhez hasonlóan 1943. június 20-án tartóztatják le a szüleivel együtt. Amszterdamból őket is a westerborki táborba viszik. 1943. november 16-án bekerülnek az Auschwitz-Birkenauba menő transzportba. Sannét és szüleit 1943. november 19-én, érkezésük napján gyilkolják meg gázkamrákban.

Kitty Egyedi szülei is zsidók; eredetileg Magyarországról származnak. Kitty szintén Westerborkba kerül a szüleivel. Annéval egy időben raboskodik a táborban, de nem találkoznak. 1944. szeptember 4-én a szüleivel együtt a theresienstadti koncentrációs táborba viszik. Az Egyedi család túléli a megpróbáltatásokat. A háború után Kitty az apja példáját követve fogorvosnak tanul.

Mary Bost már nem Hollandiában éri a háború. Szüleivel és fivérével röviddel a háború kitörése előtt kivándorol az Egyesült Államokba. Mindkét szülője biliárdbajnok: édesapja, Arie Hollandia legjobbja, amerikai édesanyja az Egyesült Államok bajnoka. Édesapja zsidó, édesanyja nem az. Mary végül nem tér vissza Hollandiába.

Martha van den Berg, Iet Swillens és Lucie van Dijk a háború alatt végig Amszterdamban maradnak. Martha szemtanúja a zsidó szomszédaiénál tartott razziáknak. Lucie szülei tagjai az NSB-nek (a Holland Nemzeti-szocialista Mozgalom rövidítése), Lucie pedig a Jeugdstormba, az NSB ifjúsági szervezetébe lép be. 1942-ben Lucie és az édesapja is felmondja a tagságát. Mindhárom lány túléli az „éhínséges telet”. Így nevezik 1944-45 telét, amikor több mint húszezer ember halt éhen a megszállt Hollandiában. A háború után Lucie egy nyomdában kezd el dolgozni. Martha fizikát tanul, és tanárnő lesz, Iet Swillens a szakképzésben helyezkedik el.

Hannah Goslar túléli a bergen-belseni koncentrációs tábor. Alig harmincöt kiló, amikor 1945 júliusában hazatér. Áttelepül Izraelbe, ahol ápolóként dolgozik. Iskolákat látogatva gyakran mesél a barátnőjéről, Anne Frankról és kettejük bergen-belseni találkozásáról. Hannah kegyetlen véletlennek érzi, hogy míg ő életben maradt, Anne nem élte túl a tábor.

Felhasznált irodalom

Anne Frank Stichting:

Anne Frank Huis. Een Museum met een Verhaal [Anne Frank-ház. Egy múzeum és története], 1999

Anne Frank Stichting:

„Ik vond haar direct heel bijzonder”, interview met Hello Silberberg [„Mindjárt nagyon különlegesnek láttam.” Beszélgetés Hello Silberberggel], Anne Frank Magazine, 1998

Anne Frank Stichting / Annetarie de Leng:

„Ik wil over Anne vertellen”, interview met Hannah Pick-Goslar [„Annéről akarok mesélni.” Beszélgetés Hannah Pick-Goslarral], Anne Frank Krant, 2015

Anne Frank Stichting (Összeállítás):

Anne Frank, Amsterdam: Keesing Boeken, 1979

Blitz Konig, Nanette:

„Dat wij elkaar herkennen. Wij, twee skeletten” [„Hogy felismertük egymást. Két csontváz”], Cikk az NRC Handelsblad 2016. április 18-i számában

Frank, Anne:

Originele manuscripten dagboeken, versie A en B, 1942–1944

[Eredeti naplókészíratok, A és B változat, 1942–1944]

Frank, Anne:

Levél, 1941. január 13.

Frank, Anne:

Levél, 1942. április

Frank, Otto:

Maquette van het Achterhuis [A hátsó traktus makettje], Cikk a *Het Vrije Volk* 1962. május 24-i számában

Goldman Rubin, Susan:

Searching for Anne Frank: Letters from Amsterdam to Iowa [Anne Frank nyomában. Levelek Amszterdamból Iowába], New York: Harry N. Abrahams, 2003

Kienzie, Birgit (rendező):

Lasst mich so sein wie ich will. Anne Frank [Hadd legyen olyan, amilyen lenni akarok. Anne Frank], dokumentumfilm, Südwestfunk, 1979

Maarsen, van, Jacqueline:

Je beste vriendin Anne. Herinneringen aan de oorlog en een bijzondere vriendschap [Legjobb barátinód, Anne. Visszaemlékezések a háborúra és egy különleges barátságra], Amsterdam: Querido, 2011

Romein, Jan:

Kindersterm [Gyermekek], cikk a *Het Parool* 1946. április 3-i számában

Roosevelt, Eleanor:

Anne Frank: The Diary of a Young Girl. [Egy fiatal lány naplója], New York: Doubleday & Company, Inc., 1952 (elősző)

Schnabel, Ernst:

Het korte leven van Anne Frank [Anne Frank rövid élete], Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1970

Schnabel, Ernst:

Spur eines Kindes [Egy gyermek nyoma], Frankfurt am Main: Fischer Bücherei, 1958

Winter-Levy, de, Rosa:

Aan de gaskamer ontsnapt! Het Satanswerk van de SS [A gázkamrából menekültem! Az SS sántái műve], Doetinchem: Uitgeversmaatschappij C. Misset, 1945

www.iisg.nl

A kötetben szereplő fényképek lelőhelye

f=fent; l=lent; b=balra; j=jobbira; k=középen

Akg Images / Bild Akg74216 – 5. old. j.***

Akg Images / Bild Akg143325 – 35. old. j.

Beeldbank WO2/NIOD – 10., 13. old., 22. old. f. •, 22. old. l. •,

27. old. b, 27. old. j, 28. old. •, 29. old. b, 29. old. j,

bpk Bildagentur / Archiv Heinrich Hoffmann – 5. old. b.,

28. old. •, első borító l, j,

bpk Bildagentur / Deutsches Historisches Museum / Sebastian

Ahlers – 35. old. b.

Bundesarchiv / Friedrich Franz Bauer, Bild 152-01-28 – 7. old. ••

Bundesarchiv / Bild B 285 Bild-04413 – 27. old.

Bundesarchiv / Bild 183-R69919 – 29. old.

Bundesarchiv / Bild 146-1993-051-07 Wikimedia Commons CC-BY-SA 3.0 – 30. old. •

Diederik Schiebergen – 28. old. b.

FOTO Aviodrome, Lelystad – 19. old.

Fotocollectie Anne Frank Stichting, Amsterdam – 2. old. •, 4. old. b,

4. old. j, 4. old. •, 5. old. b, j, 6. old. b, j, 7. old. j, b, 8. old. b, kb, kj, j,

8. old. •, 9. old. k, j, 10. old. b, j, 11. old. b, j, 12. old. b, k, j, 13. old. b, j,

14. old. b, j, 14. old. •, 14. old. •f, 14. old. •l, 15. old. b, j, 16. old. b, j,

17. old. •, 17. old., 17. old. b, j, 18. •, 21., 22. •, 23., 23.,

25., 26., 30. •, 35. oldk., 36. old. b, j, 36. old. •l, 37. old. •, 37. old.

...., első borító kl, kj, hátsó borító lj.

Fotocollectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / Allard Bovenberg

– 26. old. •, első borító fj.

Fotocollectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / P. Lust – 20. old. •b.

Fotocollectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / C. Toala Olivares

– 39. old. ••

Fotocollectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / Egbert van Zon – 38. old. b.

Gedenkstätte Haus der Wannsee-Konferenz – 18. old.

Getty Images / ANNE FRANK FONDS, Basel – 2. old.

Getty Images/ ©Arnold Newman † – 37. old. j.

Getty Images / George Rodger – 34. old. •

Gunther Schwickert † – 9. old. ••

Imperial War Museum – 31. old. fj, 32. old. b, j, 33. old. b, j,

36. old. ••

Institut für Stadtgeschichte, Frankfurt am Main – 4. old. ••, 6. old. •

Maria Austria Instituut / MAI – 21. old. ••j, 24. old. •b, 24. old. ••b,

25. old. ••b, 31. old. •••

Nederlands Rode Kruis – 27. old. ••, 28. old. j, 34. old.

Norbert Nagel / Wikimedia Commons CC-BY-SA 3.0 DE – 32. old. •

Photofest, New York – 19. old.

Magánygyűjtemény – 5. old. ••, 9. old. b, 11., 11., 12. •, 15.,

16. •, 16. • oldk., 36. old. •f, 38. old. j, hátsó borító lb.

Spaarnestad Photo – 37. old. b.

United States Holocaust Memorial Museum – 12. old. ••, 31. old. lj.

U.S. Navy Naval History and Heritage Command / U.S. Navy photograph C-5904 Public Domain – 15. old. •••

United States Government / Wikimedia Commons CC BY-SA 3.0

– 38. old. •

The Wiener Library / Ruth Wiener szíves hozzájárulásával

– 31. old. ••••

Yad Vashem / Auschwitz Album Public Domain – 28. old. •, 30. old.

b, j, 31. old. b.

Illusztrációk

Collectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / Huck Scarry: 19. old.

19. old. j, 19. old. b, 20. old. j, b, 20. old. •j, 20. old. ••, 21.b,

22. oldk., 23. old. j, b, 24. old., 24. old. •, 24. old. •, 24. old. •j, 25. old.

....j, 25. old.j, 26. old., első borító fb, hátsó borító fj, előzéklapok.

Collectie Anne Frank Stichting, Amsterdam / Joris Fiselier Infografik:

3. •, 10. •, 33. ••, oldk.

Az Anne Frank Alapítvány igyekezett a könyvben szereplő valamennyi illusztráció jogtulajdonosát felkutatni. Ha ennek ellenére úgy találja, hogy valamelyik kép közzlése sérti az ön jogait, felvesheti a kapcsolatot az Alapítvánnyal.

Egyes képek a Wikimedia Commons médiatárból származnak.

A képaláírások, illetve fentebb szereplő rövidítések a Creative

Commons különféle fajtáinak és változatainak felhasználási

engedélyére utalnak. Az engedélyek teljes szövege a következő

URL-címeken található meg:

- Nevezd meg! – Így add tovább! 3.0 Hollandia (CC BY-SA 3.0 NL) <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/nl/deed.hu>
- Nevezd meg! – Így add tovább! 3.0 Németország (CC BY-SA 3.0 DE) <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/de/deed.hu>

A könyvben szereplő idézet Anne Frank naplójából Bernáth István fordítása. Anne FRANK, *Anne Frank naplója*, Budapest, Park Könyvkiadó, 2003.

Kolofon

A kiadó könyveit kedvezménytel megrendelheti webáruházunkban: **www.mora.hu**

MÓRA KÖNYVKIADÓ

1950 óta családtag

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

ISBN 978 963 486 320 5

Kiadja a Móra Könyvkiadó Zrt.,

Janikovszky János elnök-vezérigazgató

Szerkesztette: Alföldy Mari

Felelős szerkesztő: Ughy Szabina

E-mail: mora@mora.hu • Honlap: www.mora.hu

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben,

a nyomda alapításának 137. esztendejében, 2019-ben

Felelős vezető: Erdős Tamás vezérigazgató

Telefon: 66/887-400